

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՁԱՊԱԿՈՒ ԱՐՏԱԴՐՈՒԹՅԱՆ ԾԱՂԿՄԱՆ
ԺԱՄԱՆԱԿԱՇՐՋԱՆԸ (XI ԴԱՐԻ ՎԵՐՋԵՐԻՑ XIII ԴԱՐԻ II ԿԵՍԸ)

XI դարի II կեսից Մերձավոր արեւելքի բոլոր երկրներում, Հայաստանում, Վրաստանում և այլուր գեղարվեստական խեցեղենի արդյունագործության ընդհանուր զարգացումը ընդհանուր առմամբ կապված է Այդ խնդիրը միջնադարյան մշակույթի գիտականորեն շատ է զրադեցընել Ուսումնասիրողների մի մասը կարծում է, որ պատճառը արհեստավորների պանդխտության լաբորատորիայում կր այլ երկրներ, ուր աշխատանքային ավելի շահավետ պայմաններ կային՝ Այս պատճառաւորությունը սպառնիչ չէր, մանավանդ որ առանց խորամուկ լինելու խնդրի էության մեջ, XI դ. նույնիսկ համարում են խեցեղործության պատմության առեղծվածային շրջանը Միջնադարյան հալածակալու ուսումնասիրությունը ցույց է տալիս, որ Հայաստանի հնավայրերում XI դ. ժամանակաշրջանում նյութը միշտ դուրս է եկել մինչև սելջուկյան արշավանքին նախորդող շրջաններից։ Սելջուկյան արհավիրքը առհասարակ Արեւելքում կասեցրեց անասնության և շինարարության դարձյալ առաջընթացը։ Ն. Մառի խոսքերով՝ միայն ընդհանուր Հայաստանում շինարարությունը դադարեց 1061—1150 թթ. ժամանակահատվածում¹։ Սելջուկների ավերածությունների հետևանքով Հայաստանում ստեղծվեց ծանր դրություն. կանգ առավ շինարարությունը, դադարեցին առևտրական կապերը հարևան երկրների հետ, քայքայվեց դյուղատնտեսությունը և ընդհանրապես անասնությունը մի քանի տասնյակ ասարով հեռադիմեց։ Բնական է, որ ժամանակավորապես ընդհատվեց և ար-

հեստագործության զարգացումը, այդ թվում և խեցեղործությունը։ Պետք է ենթադրել, որ հալածակալ սակավության բուն պատճառը ընդհանուր էր վերը հիշատակված պատմական իրողությունից։ Այս պարագան ընդունելով իրեն պատճառներից մեկը, մեզ թվում է, որ բացառված չեն նաև այլ բացարձակություններ։

Այլ էր վիճակը XII դ. վերջին ասանամյակներից սկսած։ Քաղաքական նպաստավոր հանդամանքների բերումով հայ-վրացական միացյալ ուժերը ամիրսպասալար Զաքարե և աթաբեկ Իվանե Երկայնարադուկների գլխավորությամբ Հայաստանն աղաւթին թուրք սելջուկներից։

XIII դ. սկզբներին Զաքարյանների ջանքերի շնորհիվ սահղծվեց կայուն խաղաղության մի շրջան, որն ընդհանրապես 1236 թ. մոնղոլների արշավանքով։ Նշված ժամանակամիջոցին վերստին ծաղկեց երկիրը, ամենուրեք ծավալվեց բուսական շինարարությունը, աշխուժացավ առևտուրը, բարձրացանքին բոլոր արհեստները, այդ թվում՝ կավագործությունը, որը XII—XIII դդ. բարձր պարագման հասավ նախորդ դարաշրջանների հարուստ փորձի և տեխնիկական նոր հնարների յուրացման շնորհիվ։ Ինչպես երևում է կոտակված նյութից, խեցեղենի այս ընդհանուր XII—XIII դդ. արդեն որոշակիորեն ձևավորվեց իրեն պեղարվեստի կառարյալ մի ճյուղ, անհամեմատելի մեծացավ նրա արադարության ծավալը, որը մեծ մասամբ պայմանավորված էր շուկայի հարաճումն պահանջարկով։

Հիշյալ ժամանակահատվածում Հայաստանի և Մերձավոր արեւելքի բոլոր երկրների մշակութային կյանքը շարունակում էր համընթաց դարձանալ։ Գեղարվեստական և տեխնիկական փո-

¹ E. Kāhnel, Die Abbasidischen., S. 159, E. Kāhnel, Dated lustred pottery..., p. 229.

² Н. Я. Марр, Кавказский культурный мѣр в Арменія, ЖМНП, 1915, стр. 41 (отд. оттѣск).

խաղաղ չհաղորդակցության շնորհիվ յուրաքանչյուր երկիր կամ քաղաք ղարդացնում էր իր ինքնատիպ խեցեղեն արվեստը, որն այս կամ այն չափով տարբերվում էր մյուսից: Այս ընդհանրությունն ամենուրեք ձեռք բերված հաղորդության գաղափարը մասնադեպներից ոմանք բացատրում են իրեն մահմեդական կրոնի սկզբունքների կիրառության մի վկայություն³: Գ. Պուդաչենկովան և Լ. Ռեմպելն աշխատում են հիմնավորել այդ կարծիքը: Նրանք դրում են, թե XI—XIII դդ. մոնումենտալ նկարչությունը դուրս եկավ ասպարեզից, իր դեղարվեստական արտահայտչամիջոցները հաղորդելով առարկաների և դարձերի արվեստին: Այնուհետև ավելացնում են, որ տաղավան կենցաղային առարկաների տրվեստը նման սյուժեների ու թեմաների կերպարվեստ լի ունեցել, ինչպես XII—XIII դդ.⁴ Գեղարվեստական խեցեղենի արտադրությունը XII—XIII դդ. մահմեդական աշխարհի երկրների համար ներփակ երեւոյթ չէր: Կիրառական արվեստի այս ընտանիքը հավասարապես զարգացավ նաև Վրաստանում, Բյուղանդիայում, Հայաստանում և այլուր: Այս փաստից էլ կարելի է եզրակացնել, որ սա մի օրինաչափ, համատարած և ընդհանուր երեւոյթ էր ու ըստ էության խաղաղ պայմաններում այդ արհեստի զարգացման մեծ հնարավորություններից, միևնույն ժամանակ ազդեցվելով արտաքին ու ներքին շուկաների հետ:

Հախճապակի իրերի տոտնձին տեսակների մանրակրկիտ ուսումնասիրությունը (շողուն, մինախ, սելտոն) վկայում է, որ Հայաստանը այդ շրջանում տոնտրտկան երկկողմանի կապերի մեջ էր հիմնականում Արեւելի երկրների հետ: Համեմատելով դրսեկ խեցեղենը տեղական օրինակների հետ, հնարավոր եղավ հիմնական դժբերով նշմարել այն, ինչ ընդհանուր է եղել Հայաստանին և ղառորոշել արտաքին առևտրի մղումով հայկական քաղաքները թափանցած օտար նյութերը:

Մինչ սելտոկյան տրշավանքը կարեոր նշանակություն ունի Արեւելից Հայաստանի վրայով անցնող և դեպի Տրապիզոն տանող ճանապարհը: XI դ. II կեսից, երբ սելտոկները դավեցին Միջագետքը, Արիան, Փոքր Ասիան, րս-

տեղծվեց Եվրոպայի հետ տնտեսական հաղորդակցության հնարավորություն, որի պատճառով Հայաստանի միջով անցնող վերահիշյալ ճանապարհը մեկնումիշտ կորցրեց իր նախկին դերը: XII դ. շաքեր արվեցին Անի—Կարս—Կարին⁵ մայրուղին վերականգնելու, տարաբախաարար, այս անգամ էլ խաչակիրները խանդարեցին, որոնք դրավելով Արիայի նավահանգիստները, անմիջական կապեր հաստատեցին մահմեդական աշխարհի հետ:

Անդրագառնալով այս խնդրին, Հ. Օրբելին այդ դարերի Հայաստանի մշակութային կյանքի ու առևտրի ողջ հենքը կապում է Առաջավոր արեւելքի երկրների ընդհանուր զարգացման հետ: Այս հետևության ճշմարտացիությունը փաստարկվում է կանոնավոր պեղումների հարուստ արդյունքներով և այդ դարերի համար ընդհանուր քաղաքական իրավիճակով: Հայոց երկրում վաղօրոք հաստատված արարական ամիրայությունները ստեղծել էին մի ճեղքվածք, որն աստիճանաբար մեծացավ, տեղ տալով սելտոկյան ու քրդական տարրերին: Եթե ավելացնենք, որ Հայաստանի մեծ քաղաքները մինչև XII դ. վերջերը Շեղագյանների, Շահ-Արմենների, Կարսի ու Էրզրումի ամիրայությունների քաղաքական ու մշակութային կենտրոններն էին, ապա միանգամայն հասկանալի կդառնա, որ այս հարստություններն առավել ձեռնառու և նպաստավոր պիտի լինեին նորաստեղծ սելտոկյան պետության հետ ունեցած տնտեսական ու մշակութային կապերը սերտացնելուն:

Ուսումնասիրվող ժամանակաշրջանում Հայաստանի տնտեսական կյանքի խոտորումների, լճացման և վերելքի պատմությունը, ինչպես և առևտրական հարաբերությունների մասշտաբները որոշակիորեն վեր են հանվում նաև հնագիտական նյութերի միջոցով: Այդ առումով առաջնակորդ տեղ է դրավում հախճապակին: XI—XIII դդ. հախճապակին IX—X դդ. նյութերի համեմատությամբ ջատ հարուստ է, րադմատեսակ և աչքի է ընկնում պատրաստման րադմապիսի հնարներով: Խեցեղենի այդ րադմադանության մեջ հնարավոր եղավ դատորոշել տեղական և ներմուծած տնթները, որոշել դրանց պատրաստման ժամանակը, րացտոյտել հիմնական առանձնահատկություններն ու ինքնատիպ դժերը:

Ուսումնասիրվող ժամանակաշրջանի հախճա-

³ S. A. Сборник материалов по мусульманству, Ташкент, 1900, стр. 62. Իսլամի կրոնական բարոյականության համաձայն արգելվում էր գործածել մեծադեպ կերպված առարկաները:

⁴ Г. А. Пугаченко, Л. И. Ремпель, Искусство Узбекистана с древнейших времен до середины XIX века, М., 1965, стр. 206.

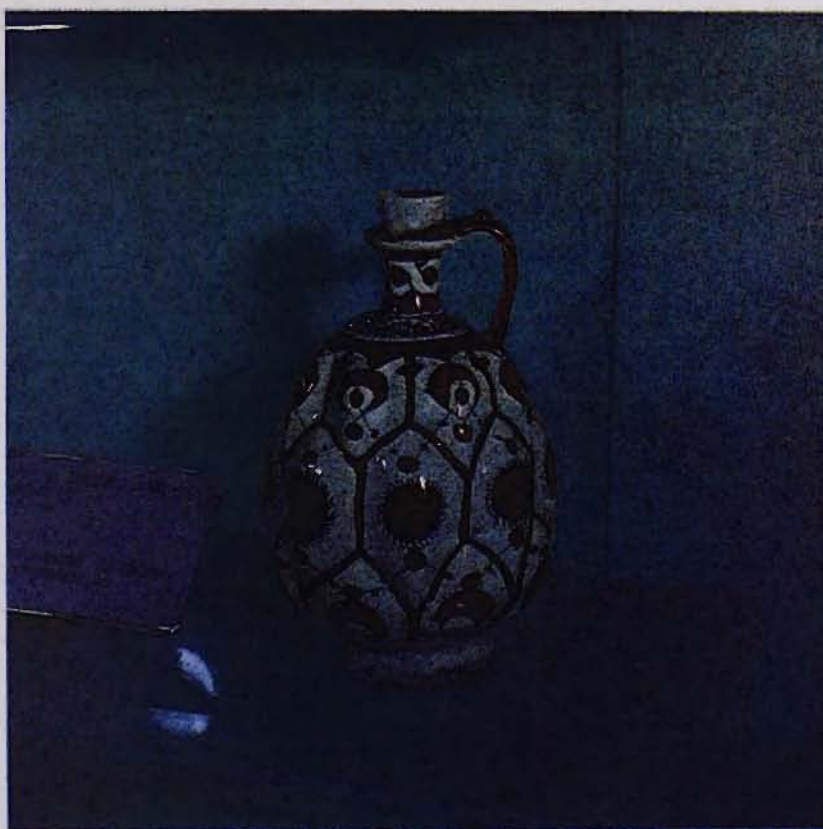
⁵ Հ. Մաճանյան, նշվ. աշխ., էջ 273:

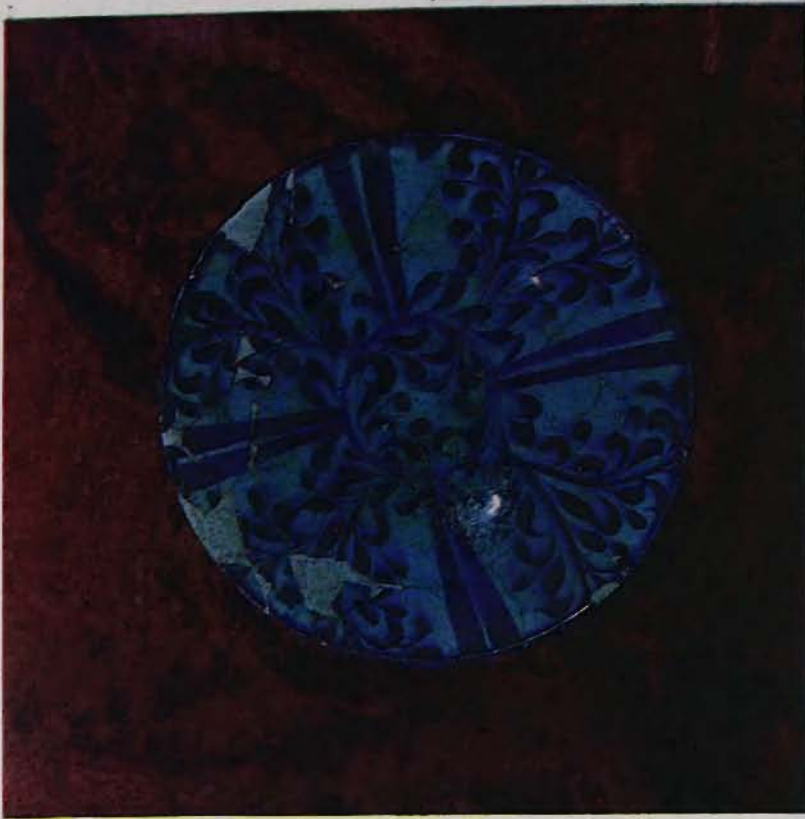
⁶ И. А. Орбели, Развалины Ани, СПб., 1911, стр. 19.

1. Բազմագույն շողուն թաս, Դվին,
IX—X դդ.

2. Շողուն սափորիկ, Դվին,
XII—XIII դդ.

8. Արաբական մկրագարդիկաձ պնակ,
Դվին, XII—XIII դդ.

4. Սկուտնի շողուն ջնարակով,
Դվին, XII—XIII դդ.

պակու դասակարգումը կատարված է տեխնոլոգիական սկզբունքով, որը նախնական է:

I խումբ.—Փավումկ խեցիով վերադրված զարդերով անդակաճ խեցեղեն:

Այս խմբի անոթներն ունեն սղիտակ խեցի (որովհետև կրալին մասն այստեղ շատ է ու ծակոտեն), թանձր պատեր, ներկված են երկնագույն կամ կապույտ ջնարակով, իսկ զարդերն արված են վերադրման եղանակով:

Թրծելուց առաջ առանձին դրոշմակնիքներով դաշվել են դիմակները, գնդիկներն ու զարդերը և ապա ամրացվել անոթի վրա. այդ են հավաստում պեղումների միջոցին առանձին դրոշմած դիմակները, վարդակները և այլն: Այս խեցեղենի հարուստ հավաքածուներ հայտնաբերվել են Դվինի և Անիի պեղումներից ու աչքի են ընկնում սրտուքին ձևերի մեծ թափազանցությամբ: Երկու կամ չորս ունկանի քրեղաններ, մեծադիր դեղեցիկ սափորներ, կճուճներ, ընդ որում, վերագիր զարդերին յուրահատուկ տարրերով: Դրոշմով (աղ. III, 4), Անդրադառնալով հիշյալ եզանակով կերտված խեցեղենի արադրության վայրի խնդրին, Կ. Ղաֆաղարյանը գտնում է. որ դրանք XII դ. սկսած պատրաստվել են Դվինում և ապա ընդօրինակվել Վրաստանում և Գանձակում:

Բ. Շելկովնիկովն այդ խեցեղենը համարում է կովկասյան, թեպետ անորոշ է թողնում արադրության կենտրոնի խնդիրը: Այս ամենին հակառակ, Ն. Մամայաշվիլին, անտեսելով հայկական նյութը, Դմանիքում և Ռուսթավիում դրոշմած հատուկներն նմուշներով վստահորեն հիշատակում է դրանց վրացական ծագման մասին:

Դմանիքից հայտնաբերված դիմակները պատրաստման ոճով, չափերով ու մանրամասներով համընկնում են Հայաստանից հայտնի օրինակներին: Զարգամաստիվների ու խեցանոթների ձևերի այնքան նմանությունը, ըստ երևույթին, բխում էր այն փաստից, որ Դմանիքում ընկավ է հայերի մի ստվար խումբ, ուր արհեստավորական խավը զգալի տոկոս է կազմել: Եվ, ընկանաբար, ժամանակի մշակութային շփումների ու փոխանակային հարաբերությունների շնորհիվ, առանձին զարդաձևերի ընդօրինակման ու յուրացման փորձն էլ անխուսափելի է եղել:

7 Կ. Գ. Ղաֆաղարյան, Դվին քաղաք..., էջ 222:

8 Б. А. Шелковников, Художественная керамика древних раскопок, стр. 191.

9 Ն. Յ. Մամայաշվիլի, *այդ.* աշխ., էջ 112:

Գանձակից ի հայտ եկած խեցեղենի նշված զարդերը տարրերով են հայկականներից իրենց միօրինակությամբ ու մշակման ոճով և միանգամայն համընկնում են իրանական նույնատիպ կավանոթների զարդերին:

Աններեհարար, XII—XIII դդ. հայկական միջավայրից ելած հիշյալ խեցեղենը հոշակված էր նաև հեռավոր շուկաներում: Հենց այն փաստը, որ Հյուսիսային Սիրիայի Ալ-Մինա պեղավայրից¹¹ գտնվել են հախճապակյա դիմակների նմուշներ, ապացույց է, որ հայկական արտադրանքը սղաղվում էր ոչ միայն տեղում, այլև լավագույն նմուշներն էլ հանվում էին արտաքին շուկա: Վերագիր զարդերով հախճապակին, ըստ հայտնաբերման հանգամանքների ու թափառական նյութի, ժամանակագրում ենք XII—XIII դդ.:

Վերագիր զարդերով հախճապակին զարդաձևերի թափառությամբ թափանում ենք հետևյալ ենթախմբերի.

ա) Վաղյալկազարդ անոթներ.—Վարդյակի երկու աղբյուրակ կա՝ փոքր կոկոններ և ծաղկուն վարդյակներ, որոնք մեծ առատությամբ են հանդես գալիս և շատ հաճախ զուգակցվում են դիմակներով: 1939 թ. Դվինից գտնված թարձր ուղղաձիգ պարանոցով, զնդաձև իրանով կճուճը (19.25) հարդարված է դժողի շեղանկյունիներով, ազամարդու դիմակով ու փոքր կոկոն-վարդյակներով: Մեկ այլ հենակավոր անոթի վրա կոկոն-վարդյակն ու դիմակը մեկտեղ են ներկայացված (1949/187):

Դվինի միջնաբերդի H9 քառակուսում XII—XIII դդ. շոգուն անոթի հետ հայտնաբերվել է երկնագույն մի սափոր (2048/146, 19,5.7, 5.6), որի աափակ ընկալը զարդարված է մի զեղեցիկ կոկոն-վարդյակով:

Այս մոտիվը հայկական արվեստին հարազատ է և թափառվել զուգահեռներ ունի XII—XIII դդ. դեղարվեստական մեհազի նմուշներում¹², ճարարապետական մանրամասներում, (Սահմադիրնի պալատի ճակտոնի վրա, Անիի միջնաբերդի եկեղեցու դիպս հարդարանքներում), փայան փորագրության նմուշներում և այլ առարկաների վրա:

¹⁰ Catalogue of fine Islamic pottery, London, 1960, f. 55.

¹¹ A. Lane, *այդ.* աշխ., աղ. XXVII, նկ. A, B, C, D, E, F, G.

¹² Сн. Н. А. Орбели, Колокол с анийскими орнаментальными мотивами XII—XIII века, Избр. труды, Ереван, 1963, стр. 175.

Երբեմն հանդիպում են վարդյակներ, որոնց թերթերը հինգից հասնում են տասնյոթի: Վերջիններից հաղվադյուտ օրինակներ ունենք (1846/56, 1884/154, 123/605), իսկ հինգթերթանի վարդյակն այնքան տալածված էր, որ վեր է ածվել սովորական զարդի: Իրոք դեկորատիվ հարդարանքի միջոց վարդյակների այս տարրերակր դործածվում էր ճարտարապետական շինությունների ճակատները, ինչպես նաև խաչքարերը զարդարելիս (Սանահնի Գր. Տուտեորդու 1184 թվակիր խաչքարը, սր. Գայանե եկեղեցու բակի խաչքարը, սնդկամանները 1794/373, Դվինի դիպսե ձուլածո դարդաքանդակները և այլն):

բ) Ուրումն գծերով զարդարված խեցանոթներ.—Վերտորման եղանակով կերտված խեցեղեն առարկաների վրա ուղիղ, դալարուն և հյուսածո դծերով հարդարելու սկզբունքը շատ ընդունված էր: Այսպիսի անոթներն ուսումնասիրվող ժողովածուի մեջ զգալի տոկոս են կազմում և մեծ մասամբ ուղիղ կտրված շուրթով, դեպի հատակը հավասարապես իջնող պատերով դավաթներ են, կամ կտրված շուրթով, ուղղահայաց կողերով և օղտկաձև նստուկով քրեղաններ (Դվինի 1906/192, 1949/692, Անիի 123/427, 576, 579, 759, 760, 761)՝ ներկված երկնագույն, կապույտ կամ մանուշակագույն շնարակով: Երբեմն էլ ոլորուն դարդափծերը անոթների տրտաքին մակերեսին տեղադրված են տյնպես, որ կաղմում են հավասարակողմ եռանկյունիներ, և ծայրից ուղղահայաց դիրքով դծերը ձգվում են մինչև հատակը: Շատ դեպքերում երկրաչափական հիշյալ դարդաձևեր ղուղակցվում է կոկոն-վարդյակներով (123/760), կամ դալարահյուս դծերով: Վերջին մոտիվը հարդարում է նաև կճուճների ունկերը, անոթին հադորդելով դեղարվեստական առանձնահատուկ հմայք (տղ. III, 5): Ոլորուն դծերով մշակված խեցանոթների ղուղահենները հանդիպում են Վրաստանում¹³ և Գանձակում¹⁴ ու տարրերվում են խեցու որտկական հատկանիշներով (վրացականը՝ դեղնավուն է, իսկ Գանձակինը՝ մոխրագույն):

գ) Վերադիր նշառիպ զարդերով ճարդարված խեցեղեն.—Այս դարդամոտիվով մշակված միակ բեկորը Անիի պեղումներից է: Այն տափակ, դեպի դուրս թեքված շուրթով մի քրեղան է, որի պատերը ուղղաձիգ իջնում են մինչև հարթ հատակը (տղ. III տ, 12):

¹³ Ն. Յ. Մամայաշվիլի, *Եզլ. աշխ.*, նկ. 2, 3, 4, 5, 7:

¹⁴ Աղբր. պեա. պատմ. թանգ. Գանձակի ժող. 28/4 և 28/14:

Դեռ անոթը չթրծած, նշաձե զարդերն ու դիմակները մեծ ճոխությամբ մեկընդմեջ շախմատաձև վերադրել են իրանի շուրջը և պաակ երկնադույն թափանցիկ շնարակով, Հիշյալ երկու դարդերի ներդաշնակ ղուղորդությունը անոթին հադորդել է դեղարվեստական մեծ շուք:

Հարկ է նշել, որ նշառիպ զարդի մոտիվը հայկական արվեստում շատ ընդունված ու սիրելի էր: Եվ պատահական չէ, որ նրա անթիվ ղուղահենները հանդիպում են XII—XIII դդ. դեղարվեստական մետաղի նմուշների վրա (Անրերդի հավանդ, Անիի մետաղե խաչերը, XII—XIII դդ. թվադրվող սնդկամանները (1794/49, 1949/150, 156):

դ) Վերադիր դիմակներ.—Ուսումնասիրվող ժողովածուում հախճապակյա անոթների մի մասը իրենց վրա կրում են ամենայն մանրամասնությամբ մշակված և բարձր արվեստով կերտված մարդկային ու կենդանական դիմակներ ներկայացնող դարդաքանդակները: Կանացի դիմանկարները թաղակիր են և պատկերված են ճոխ հարդարանքով՝ երկտր, մինչև պարանոցը փռված դանդուր մաղերով, բարձր հորիզոնական ծալքերով ու սրածայր ելուստներով ավարտվող թալով (աղ. IIIա, 8) (1913/35): Դիմակները պատկերված են դեմքի տարբեր արտահայտություններով (1617/371, 1794/319): Այսպես՝ տղամարդու կերպարանքով դիմակները վերարտադրում են մեծ մասամբ խոժոռ արտահայտություն, դիմադծերը ընդգծված են, երբեմն էլ հանդիպում են ճոխ մաղերով մորուքավոր դեմքեր (1939 № 55 1905/21): Մեծ թիվ են կաղմում դույլերի, արջերի և առյուծի տեսքով կենդանիների դիմակներ կրող առարկաները, որոնք, աարախտարար, բեկորներով են և անոթի արտաքին ձևի մասին ամբողջական դադափար չեն տալիս (123/530, 123/590):

Հախճապակին իբրև ճարարապետական շինությունների ճարդարանքի միջոց: Միջին դարերում Փոքր Ասիայում¹⁵, Բյուզանդիայում¹⁶ շենքերի ներքին հարդարման մեջ կարեոր նշանակություն ունեին հախճապակե անոթները: Հ. Օրբելին Բայրուրդի տմրոցի ուսումնասիրության ժամանակ տրձանադրել է, որ բուրդերի պատերն

¹⁵ Ю. А. Миллер, Керамическая утварь в декорировке архитектурных сооружений (Краткие тезисы докладов к конференции Ближний Восток, Кавказ, Средняя Азия), Л., 1972, стр. 27—28.

¹⁶ А. Л. Якобсон, Средневековый Херсонес XII—XIV вв., МИА 17, стр. 167.

արաքուստ կրել են շքեղ հախճապակե անոթներ։ Լ. Գյուղալյանը իր չհրապարակված ղեկուցումներից մեկում, որը սիրով արամադրել է մեղ, հիշատակում է այն իրողությունը, որ Անիի պարիսպների որոշ հատվածներում անդադրված են եղել շքեղ հախճապակե անոթներ։

Յու. Միլլերը¹⁷, որը գերագնահատում է թուրքական խեցեղենը, առանց հիմնավորման գրում է, թե այդ սովորույթը ծագումով փոքրասիական է, իսկ մնացած երկրները միայն ընդօրինակել են այն։

Այս բացարձակություն, իհարկե, չի համոզում։ Կուսակված ծանրակշիռ փաստերն այսօր թույլ են ապահովում վստահորեն պնդելու, որ այս երեւույթը համատարած էր և մեկը մյուսից անկախ ընդունված վերոհիշյալ բոլոր երկրներում։ Ենչպես հայանի է. Դվինի միջնաբերդում բացված քաղաքային շենքերը, հակառակ Անի քաղաքի, մեծ մասամբ շինված էին հում աղյուսից, և ներքուստ հարդարվել են ձուլածո գույն զարդերով, գույնզգույն խճաքերով կամ ձեւավոր աղյուսի տարրեր երկրաչափական զարդերով։ Վերջին տարիների պեղումների արդյունքներից պարզվեց, որ, իրեն շենքի կառուցվածքն ամրոցացնող և շենքի հետ օրգանապես կապվող հարդարանք Դվինում դործածել են նաեւ հախճապակե թասերը։ Մեր արամադրության տակ եղած հինգ թասերից երկուսը ցուցադրվում են Դվինի անդակաւն թանգարանում, իսկ 3-ը՝ ՀՊՊԹ ցուցադրություններում։ Թասերը պատրաստված են բաց դեղնավուն ոչ շատ մանրահատիկ կավից, ունեն թանձր պատեր, ուղիղ շուրթ և օղակաձեւ հաակ։ Պետք է ենթադրել, որ այս անոթները միեւնույն արհեստանոցում են պատրաստվել, որովհետեւ բոլոր թասերն էլ փոքրածավալ են, արտաքուստ շատ լոգարգունակ, անղարդ, և դրանց պատրաստումը մասնավոր հմտություն չէր պահանջում։ Հետաքրքիրը նաեւ այն է, որ բոլորի շափերը առանձնվում են 9,5×4,11×5 սմ սահմաններում և, ընակաւնարար, նախաանսված են եղել միեւնույն նպատակին ծառայելու համար։

Առանց արակուսանքի կարելի է ասել, թե այդ առարկաները հաղցվել են պատերի մեջ՝ իրեն շենքերի ներքին կահավորանքը լրացնող և ճոխացնող միջոցներ և ունեցել են անդակաւն նշանակություն։ Այդ մասին են հավաստում հետեւյալ անառարկելի փաստերը։ Հայանաբերված թասերից մեկն ամրոցընվին նստած է գիպսի մեջ (աղ. IVա, 9), իսկ երկուսի արաքին մակերեսին

պահպանվել են աղյուսի հետքերը (1794/495)։ Ի վերջո, Դվինի խորշավոր սենյակում կանգուն մնացած քարե պատահանի ճակատին պահպանվել են երեք փորագիր շրջաններ, որոնք և հավանարար արվել են կավե թասեր զետեղելու նպատակով։ Ցավոք, դրանցից ոչ մեկը տեղում չի պահպանվել, բայց շրջանների փորվածքի արամադրիժը տատանվում է 10—12 սմ սահմաններում և համընկնում է թասերի հատակի արամագծին։ Հիշյալ խեցեղենը թվագրվում է XII—XIII դդ.։ Վերը նկարագրված թասերից երկուսը գտնվել են Դվինի միջնաբերդի 5-C քառակուսիում, սե գույնի ենթաշնարակային նկարադրողումով հախճապակե թասի հետ։ Եվ, վերջապես՝ միադույն անղարդ հախճապակին Հայաստանում մասսայարար արադրվում էր հենց XII—XIII դդ.։

II խումբ.—Միագույն զնաւակով տեղակաւն անգարդ ճախճապակի։

Հայաստանի միջնադարյան քաղաքների կավագործության մեջ մեծ աւարածում ունեւ միագույն ջնարակով պատած խեցեղենը։ Այն աւքի էր ընկնում արաքին ձեւերի պարզությամբ և վճիտ ու մեղմ գույներով։ Դվինի կենարոնակաւն թաղամասի IX դ. հավաքածուներում¹⁸ և Գառնի ամրոցի X—XI դդ. շերտերում¹⁹ հիշյալ կարմրախեցի անոթները հանդիպում են մեծ առատությամբ՝ թասերի, աղամանների, սափորների, կճուճների, տափաշների ձեւով։ Այսպիսի դանդաժայնությունը պայմանավորված էր անտեսության մեջ ու կենցաղում դրանց լայն կիրառական նշանակությամբ։ Մեր կարծիքով, դրանք շրջանառության մեջ էին սոսկ երկրի ներքին շուկայում։ Թերեւ դրանով կարելի է բացատրել բոլոր անոթների վրա դեղարվեստական զարդերի բացարձակ բացակայությունը։ Բայց այս սկզբունքով կերտված հախճապակին Դվինում հայտնի է միայն XII—XIII դդ. շերտերից, որը հիմք է տալիս մեղ ասելու, թե այն Հայաստանում առաջ եկավ XII դ. և տիրապետող դարձավ XIII դ.։

Մեր տրամադրության տակ եղած միագույն ջնարակով պատած անոթները պահպանված են մեծ մասամբ ամբողջական նմուշներով և ներկված են փիրուզագույն, մուգ շաղանակագույն, կորալաի կապույտ, հաղվադյուա դեպքում՝ մանուշակագույն երանգներով։ Այդ խեցեղենն ըստ արաքին ձեւերի բաժանում ենք մի քանի խմբ-

¹⁸ Կ. Գ. Ղաֆադարյան, նշվ. աշխ., էջ 209։ Ա. Ա. Քաւաքարյան, նշվ. աշխ., էջ 206։

¹⁹ Բ. Ն. Առաքելյան, Գ. Հ. Կաւաքարյան, նշվ. աշխ., էջ 90։

¹⁷ Յու. Ա. Միլլեր, նշվ. աշխ.։

րերի՝ թասեր, կճուճներ, քրեղաններ, ափսեներ, ձիթաճրագներ:

Թասեր.—Դվինի պեղումների միջոցին այս աիպի անոթներ դանվել են մեծ քանակությամբ, հեռավար դրանք ամենաառաջված ե մասսայական կիրառություն ունեցող անոթներն են եղել: Թասերի ձևը սովորական է. ունեն ուղիղ կարված շուրթ, դեպի հաակն ասաիճանարար նեղացող կողեր, նեղ հաակը երբեմն հարթ է, երբեմն էլ՝ օղակաձև: Ջնարակը ծածկում է անոթը դրսից ու ներսից, րացառությամբ հաակի, խեցին սպիտակ է ու փափուկ: Ուշագրավ է այն, որ միօրինակությամբ հանդերձ թասերը կայուն չափեր ունեն: Այսպես, ժողովածուի մեջ մանող քսաներեք թասերից 11-ն ունեն 18 սմ արամագիծ, 6-ը՝ 16 սմ, իսկ երեքը՝ 20—25 սմ: Այս իրողությունը ասլացուցում է դրանց անդական ծաղումը, ե թերես ըլորն էլ կերավել են խեցեղործական միենույն արհեստանոցում: Առընթեր նյութերով թասերը թվադրվում են XII—XIII դդ.: Այսպես, 2243/10 թասը դանվել է Դվինի միջնաբերդի -3-Ը քառակուսուց, նշանագրերով դարդարուն սնդկամանի հետ, իսկ 2243/6 թասը՝ -2-ձ քառակուսու հորից, XII—XIII դդ.: շողուն հուշկապարիկով հարդարված անոթի հետ:

Ափսեները թվով հինգն են (1794/255, 1906/163, 2158/162, 163, 2305/23), ունեն ապիակ լայն շուրթ, ծանծաղ են, արաաքուսա ու ներքուստ ներկված են փիրուղադույն կամ կանաչ ջնարակով:

Ջնարակապաա ափսեների վաղ օրինակները Հայաստանում հայանի են աակավին IX դ.: Դրանք պաաած են անթափանց ջնարակով, անդանդ էլ կորալտի ցայտերով, իսկ XI դ. ուղեկցվում էին փորադիր դարդերով: XII—XIII դդ. մասսայական պահանջարկը րավարարելու նպատակով, այդ անոթները առավել պարզունակ դարձան՝ վերացավ փորադրության եղանակն ու չափերը ձեռք րերեցին որոշակի կայունություն: Այս աիպի անոթների րեկորները մեծ քանակությամբ ի հայա են եկել Դվինի սաորին րերդի -22-ց, -22-ի քառակուսիներում: XII—XIII դդ. շերաներից: Մեր կարծիքով, նրանք անդական ծագում ունեն. ժողովածուում ամփոփված ափսեներից մեկը (1794/255) արաադրական խոաան է՝ ներքուստ կրում է եռաանու հեաքերը:

Ճրագներ.—Ժողովրդի հանապազօրյա կենցաղում, իրրե լուսավորության միջոց, ճրադները աարրեր ձեափոխություններով դործածվել են ըլոր դարաշրջաններում: Միջնադարում դրանք

հասել են կատարելության, հանդես բերելով ձևվերի մեծ րադմադանություն: Հասարակ ձիթաճրագների կողքին լայն գործածություն ունենին ե ջնարակածները:

Ամենաառածուն աիպը հարթ հատակով, գնդաձև իրանով ու նեղ պարանոցով ճրագներն են, որոնց իրանի վրա հադցված խողովակի ծայրին փորված է մի փոքր անցք՝ պարույզն ամրացնելու համար. (1848/11) 1968 թ. -19-ց քառակուսուց դանվածները ամրողշովին ծածկված են փիրուղադույն ջնարակով: Այս ձիթաճրագները ծաղում են IX դ. ու հարատեում են մինչև XIII դ., կայուն կերպով պահպանելով իրենց ձևը (աղ. Vա, 8): Դա ալնհայա է Դվինի ու Փայաակարանի հասարակ խեցեղենի օրինակներից:

Երկրորդ, համեմատարար քիչ աարածված տիպը ալելի շքեղ է ու պատրաստված է մեծ խնամքով: Զիթաճրադի վերին մասն իրենից ներկայացնում է ձվաձև րացվածքով մի անոթ, որը մի կողմից սեղմելով ստեղծել են պատույզը տեղադրելու համար նախատեսված անցքը (աղ. Vա, 9): Մյուս օրինակի ստորին մասը քիչ րարծր կողերով ափսեատիպ անոթի ձև ունի ե ճրագի հետ միացած է րարծր պատվանդանով (աղ. IV, 3):

Այսպիսի ճրադներ դտնվել են նաե Գանձակից, Կապադակից, Շարերանից ու ժամանակակից են Դվինի հիշյալ օրինակներին²⁰:

Սափոքներ.—Ուսումնասիրվող խմրում առանձին տեղ են դրավում երեք պարզ ու դեղեցիկ սափորներ, որոնք ներկված են կանաչավուն երանգով: Սափորներից երկուսը ցուցադրվում են Դվինի անդական թանդարանում: Անոթներն ունեն րարծր պարանոց, շեշաակի հաավող շուրթ, պնդաձև իրան ու հարթ հատակ: Շուրթից դեպի իրանը ձգվող լայն կանթը, ինչպես ե պարանոցի վրա նկաավող ալոսավոր դծերն ամրողջացնում են անոթի արաաքին գեղեցկությունը (1917/326) (աղ. IV, 1): Գրեթե նույնպիսի սափորներ հայանարերվել են Բաքվի Շիրվանշահերի սլալաաի սենյակներից մեկում, XII—XIII դդ. շերաներից²¹:

Քրեղաքներ.—Ուսումնասիրվող խեցանոթների խմրում, թասերի համեմատությամբ, քրեղանները սակավ են: Մեր հավաքածուում քրեղանները թվով հինգն են ու իրարից աարերվում են սոսկ շուրթի ձևով ու չափերով: Դրանցից եր-

²⁰ Н. Н. Наджафова, Художественная керамика Азербайджана, Баку, 1964, стр. 25.

²¹ Նույն տեղում, էջ 24.

կուսի հատակը հարթ է, ունեն գեպի վեր աստիճանաբար լայնացող կողեր, իսկ հիմնական դարդարանքը ծալքավոր շուրթն է, որը բացված ծաղկի տպավորություն է ստեղծում (աղ. V, 4): Քրեղաններից մեկ ուրիշն օժաված է նույնպիսի շուրթով (աղ. IV, 2) ու տարբերությունը միայն ուղղաձիգ կողերն են, որոնք կտրուկ թեքվում են դեպի օղակաձև հատակը: Կան և ծավալուն շափերի քրեղաններ, որոնք ունեն տափակ, լայն շուրթ և աչքի են ընկնում առավել պարզ ձևերով (աղ. IV, 6):

ԿՆՈՒՆՆԵՐ.—Կճուճները երկուսն են, միագույն, և ասրերովում են իրենց արաքին ձեւերով: 123/556 անոթը (5, 3×2,5 չափերի) Անիից է ու պաասած փիրուղադույն երանգով: Դվինից հայանարերված ցածրադիր կճուճը, նույնպես պաասած է փիրուղադույն ջնարակով, շուրթը շերտանակված է թեթևակի ծալքերով, պարանոցն ուղղաձիգ է ու հարդարված մի լայն ակոսավոր գծով և փոքր ունկով, իսկ ուռուցիկ իրանը շեշտակի թեքված է գեպի հատակը (աղ. IVա, 7): Ամփոփելով տվյալ խմբի առարկաների նկարագիրը, պիտի ասել, որ այս տիպի հախճապակին ընդհանրապես զուրկ է զարդերից, ընդամենը վում է ձևերի մեծ բազմազանությամբ, և XII—XIII դդ. Դվինում հաակապես գոյություն ուներ տյգ խեցեղենի ծավալուն արտադրությունը:

III խումբ.—Բազմախիստ հսրթակներով զրոշմազուրգված անգակաճ հախճապակի:

Դվինի տեղական հախճապակու հարուստ հավաքածոյում կան հինգ միադույն անոթներ, որոնց մակերեսները հարդարված են տարբեր դրոշմակնիքներով՝ բազմախիստ, շեղանկյուն, եռանիստ ու ուղիղ վերադիր դաշերով: Անոթներից մեկը կճուճ է (1907/89, բարձր. 5,5×3.2,5) ունի դուրս ծավալած շուրթ, դնդաձև իրան և օղակաձև հասակ: Անոթը վերոհիշյալ եղանակով դոտերել են բազմախիստ հարթակներով և ապա ընկղմել պղնձի օքսիդի լուծույթում: 2243/14 (13×4,5) երկնագույն սափորի ուռուցիկ իրանի վրայով շուրջանակի ձգված է հաջորդաբար կրկնվող շեղանկյուն զարդերից կաղմված մի ամբողջական գոտի (աղ. Vա, 5):

Թերի պահպանված մեկ այլ փիրուղադույն կավանոթի վրա (2292/103) հարթակներն ուղղահայաց դիրքով ձգվում են վերից վար, սանդղծելով նիսաավոր կողեր: Ինքնատիպ հարդարանքով առանձնանում է սափորներից մեկը (1917/332), որի շուրթը տափակ է, ունի կարճ պարանոց և շուրթից իրանը հասնող կանթ: Իրանը, որը

քիչ ուռուցիկ է և դեպի հատակը կտրուկ նեղանում է, զարդարված է եռանիստ դրոշմակնիքներով, որոնց գեղեցիկ եռաշար դաշվածքի շնորհիվ դույսցել է մեղրահաց հիշեցնող բջջավոր զարդը: Հիշյալ անոթները Դվինում հայտնաբերվել են XII—XIII դդ. թվադրվող նյութերի հետ: Վերջին սափորը գտնված է I տեղամասի խորշավոր սենյակում «Յուհակի» արհեստանոցում, գիպսե ձուլածո հարդարանքների ու շքաղյուսների հետ միասին²²:

Նիսաավոր կողերով անոթը հայանարերվել է իրանական շողուն հախճապակու ընկորի հետ միջնարերդի պարսպի մոտ, այսինքն՝ այն տեղում, ուր նյութի գերակշիռ մասը ժամանակադրվում է XII—XIII դդ.: Ուղղաձիգ նիստերով զարդարուն անոթն ի հայտ է եկել էլեկուզյան պրամի հետ: Հիշյալ խմբի անմիջական դուզահոները հանդիպում են Կուխեթի Ռուսթավիի նյութերում և թվագրվում են XII—XIII դդ.²³: Այս սկզբունքով և դրեթե միևնույն զարդերով են հարդարված նաև Փայտակարանի և Դվինի XI դ. շերաներից դանված հասարակ կավանոթներից մի քանիսը: Կ. Ահմեդովի կարծիքով, այս եղանակով անոթը հարգարելու տեխնիկան, թեև դալիս է XI դ., բայց շարունակվել է նաև XII—XIII դդ.²⁴, որը հաստատվում է Դվինում նման զարդերով հախճապակու առկայությամբ:

IV խումբ.—Փխրախեցի սպիտակ ու կոբալտի զարդերով հախճապակի:

XI դարում Հայաստանում արադրվում էր հախճապակու այնպիսի տեսակ, որը լայն կիրառություն ուներ կենցաղում և կոչված էր բավարարելու հասարակ խավի պահանջները:

Այդ խեցեղենի կարևոր առանձնահատկությունն այն է, որ հանդիպում է մասսայական ձևով (բեկորներով և ամբողջական), ունի փափուկ սպիտակ խեցի, մեծ մասամբ պատած է սպիտակ թափանցիկ ջնարակով, իսկ երբեմն էլ նրանց միապաղաղությունն աշխուժացնում են կոբալտի կամ պղնձի օքսիդի ներկով արված ցայտերն ու գծերը:

Անոթները բաղում ձևերով են հանդես դալիս՝ թասեր, կճուճներ, քրեղաններ, իսկ նրանց դրոշմադարդ կամ դժադարդ դոտիներում մարմնավորված են հայկական մշակույթին բնորոշ մոտիվներ՝ դալարվող ցողունադարդ, կրկնակի

²² Կ. Գ. Ղաֆազյան, *նշվ. աշխ.*, էջ 49:

²³ Ն. Յ. Մամայովի, *նշվ. աշխ.*, աղ. III, նկ. 1:

²⁴ Г. М. Ахмедов, Неполная керамика Орел
Калы IX—XIII вв., МИА 67, стр. 216, табл. XI.

եղրադժեբի մեջ ամփոփված կիսաշրջանների շրջ-
թա և կամ բաղմաթերթ վարդյակր: Մեծ թիվ են
կազմում այն թասերը (1990/34, 2197/207, 247),
որոնք ունեն կտրված շուրթ (ար. 13.5—19 սմ),
դեպի հաաակն աստիճանաբար իջնող պաաեր,
օղակաձև հաաակ ու հիմնական զարդարանքը
ներքուաա անոթները բոլորող ծակոակեն ու դրոշ-
մազարդ ցողունազարդ դոաին է (աղ. IVա, 10):
Հիշյալ զարդը աիպիկ է XII—XIII դդ. հայկական
արվեստին, հայանի է միայն Հայասաանի հնա-
վայրերից և դրանց զուգահեռները չեն հանդի-
պում Անդրկովկասի և Մերձավոր արեելքի եր-
կրների մշակույթում (աղ. IV, 5):

Կորալաի ցայաերով ու անթափանց ջնարա-
կով զարդարելու սկզբունքը Մերձավոր արեելքի
բոլոր զարդացած երկրներում հայանի էր IX դ.,
րայց այդ շրջանի խեցեղեն մշակույթում իսպառ-
րացակայում է դրոշմազարդելու և քանդակելու
հնարը (վերջինս երևան եկավ XI դարից հետո),
մյուս կողմից՝ կերավում էին անոթների նոր ձե-
վեր (փոքր թասեր, կճուճներ, սկահակներ և
այլն):

Մյուսակներն ունեն ուղղաձիգ կողեր, որոնք
շեշաակի նեղանում են ու հանդում կլոր հաաա-
կի վրա: Ի տարբերություն վերոհիշյալ թասերի
դրոշմազարդ դոաին բոլորում է սկահակների
արաաքին մակերեսը (աղ. IVա, 8): Անոթների
արաաքին ձեր բնութագրական է հայկական մի-
ջավայրին, դալիս է դարերի խորքից ու հարա-
տեում մինչև XII—XIII դդ., փոփոխություն կրե-
լով միայն զարդաքանդակների մանրամասնե-
րում²⁵, Ակահակներից մեկի (1794/515, տր. 20սմ)
դրոշմազարդ դոաին դրսից ունի կորալաի ցայ-
աեր: 1794/477 անոթը հարդարված է կրկնակի
եղրադժեբի մեջ ամփոփված կիսաշրջաններից
կաղմված մի լայն շղթայով (աղ. IVա, 8, 12):

Հեաաքքիր են այս խմրի կճուճները Դրան-
ցից մեկն Անիից է (123/777, 12 սմ×4 սմ), ունի
փոքր-ինչ դեպի դուրս լայնացող շուրթ, ցած պա-
րանոց, ուռուցիկ իրան և դեպի հաաակ աստի-
ճանաբար նեղանում է: Անոթի ուսերին դժադրված
են եռանկյունիների մեծությամբ բեկբեկյալ դր-
ծեր, որոնք աեղ-աեղ ներկվել են կորալաի ցայ-
աերով ու անթափանց ջնարակով (աղ. V, 1):

Մյուս կճուճն ավելի ինքնատիպ է և իր աե-
սակի մեջ դրեթե եղակի մի նմուշ: Այն դանվել
է Դվինում, ունի կարճ պարանոց, քիչ լայնացող

իրան, որն այնուհետե հավասարապես ձգվում
ու միանդամից շեշաակի թեքվում է դեպի հա-
աակը: Կափարիչը երկու կողմից ունի եղջյուրա-
տիպ ռոնակներ, իրանի վրա վերադրված են չորս
շրջաններ, որոնք ավարավում են ոլորուն վեր-
ջույթներով: Անոթը պաաած է սպիաակ անթա-
փանց ջնարակով և միայն պղնձի օջաիդի ներկով
արված դժերն ու խայաերն են կենդանացնում
այդ միապաղաղությունը: Այս դեղեցիկ կճուճը
թվադրվում է XII—XIII դդ.:

Այս տիպի անոթները առաաությամբ հանդի-
պում են XI—XII դարերի լինական խեցեղեն ար-
վեստում:

Բայց վերը նկարագրված կճուճի խեցին
րնորոշ է Դվինի աեղական հախճապակուն (քիչ
մոխրագույն և փափուկ, ջնարակն էլ անփութո-
րեն պաաված):

1953 թ. Դվինի պեղումների ժամանակ դրա-
նրվել է մի դոդարիկ պնակ (1974/41, ար. 13 սմ
×3 սմ): Այն ծանծաղ է, ունի աափակ շուրթ,
ներկված է սպիաակ դույնով ներքուսա և արաա-
քուսա, իսկ աեղ-աեղ զարդարված է կորալաով
արված ցայաերով: Հեաաքքիրն այն է, որ հա-
աակին ներկով դրված է վարպեաի նշան, որը
որոշակիորեն աղերսվում է կիսաթափանցիկ
կարծրախեցի հախճապակե խմրերի մեջ ամ-
փոփված անոթների վրա հանդիպող նշաններին:
Վերջիններիս ուսումնասիրությունը ցույց ավեց,
որ դրանք կերավել են XI—XIII դդ., հեաաարար
այս պնակն էլ նույն ժամանակի դործ է, թերես,
միենույն արհեսաանոցի արաադրանք:

V խումբ.—Կլաաքափաեցիկ սպիաակ ճախճապակի:

Հայասաանի աեղական արաադրության խե-
ցեղենի մեջ միանդամայն ուրույն աեղ են դրա-
վում հախճապակե այն անոթները, որոնք որա-
կական բարձր հաականիշներով (կարծր, րայց
նրին խեցի, կաթնավուն առանց ճաքերի անոթը
պաաող ջնարակ) հասնում են ճենապակուն:

Ջարդաձեերն արվել են մինչև թրծումը լու-
սաթափանց խեցու վրա, նրրորեն քանդակելու
եամ դրոշմազարդելու եղանակով, որից հետո ա-
նոթն ընկղմել են սպիաակ թափանցիկ ջնարակի
մեջ ու թրծել: Այս կերպ պաարասաի անոթը
ծածկվում էր այսաեղ ու այնաեղ անկանոն ձեով

²⁵ А. Л. Якобсон, Средневековая глазурованная керамика Орен Калы, IX—XIII вв., МИА, 67, табл. XXXVII, фиг. 9.

²⁶ B. Gray, Early chinese pottery and porcelain, London, 1953, fig. 91, 66., H. Trubner, The Art of the Tang dynasty, „Ars Orientalis“, v. III, 1959, fig. 8.

տեղադրված անցքերով կամ էլ գծագիր և ուռու-
ցիկ զարդերով:

Անիում հայտնաբերված կիսաթափանցիկ
հախճապակու հատուկնա նմուշներն ուսումնա-
սիրել է Բ. Նելկովնիկովը²⁷, ուստի ստորե կանգ
կառնենք Դվինի հարուստ հավաքածոյի վրա, ուր
ամփոփված առարկաների սեծադույն մասը միա-
տեսակ թասեր են և ատրերովում են միայն զար-
դարվեստի մանրամասներով: Կ. Ղաֆազյանը
և Բ. Շելկովնիկովը Հայաստանում այս խեցեղենի
արտադրության կենտրոնը համարում են Դվի-
նը, ապավ ըստականին համոզիչ փաստարկներ²⁸:

Կիսաթափանցիկ սպիտակ հախճապակին
ներկայացված է մեծ մասամբ թասերով, որոնք
իրենց վրա կրում են տարրեր զարդեր՝ բուսա-
կան, երկրաչափական, Թասերի մի մասի վրա
հանդիպում են արձանադրությունների կրկնորի-
նակում (աղ. Vա, 7):

Բուսական զարդերով թասերն ունեն կտր-
ված շուրթ, դեպի հաասկն ասախճանարար իշնող
պասեր, օղակաձև հաասկ, ներքուստ շուրթից
ցած շրջանակում են անկանոն շարված ծակոտե-
ները և ուղիղ դծի վրա դալարվող ցողունադար-
դով հարդարված ժապավենը (1794/73, 1906/76,
1907/17, 1990/9 (9×6):

Թասերից մեկի վրա ներքուստ մեծ նրրու-
թյամբ դծադրված է մանր, առաաորեն խմրված
աերեններով ծանրարեոնված մի փարթամ ոսա,
որն անսովոր ծանրությունից, ասես, մի կողմ է
թեքվել (աղ. Vա, 6): Անոթի հակառակ կողմը
դարդարում են նեղ չափերի ուղղահայաց դիրքով
հաշորդարար շարված հարթակները (2048/299):

Կաաարյալ հմաությամբ է դրոշմադարդված
մյուս թասը (1906/245), (16×6), որի վրա ար-
աաքուսա հստակորեն դաշված հիանալի լոաո-
սըն իր դիրքով ստեղծում է այնպիսի ապավորու-
թյուն, կարծես անոթն ինքն է ամփոփված այդ
ծաղկի սրածայր ըլթակների մեջ (աղ. V, 3):

Նշված բուսական մոաիվները անթիվ դու-
գահեոներ ունեն շինական IX—XIII դդ. Տան և
Սուն դինասսիաների ժամանակների բարձրար-
վեսա սելադոներին ու ճենապակյա անոթների
հավաքածոներում²⁹:

Անշուշտ, նման ընդորինակություններ պի-

աի ընկալել իրրե հեոավոր շինական մշակույթի
ազդեցության արգասիքը, քանի որ քննության
ենթակա առարկաների տեղական ծագումը են-
թադրող կոմանները ըստականաչափ ծանրակշիռ
են ու համոզիչ: Աոաջին հերթին նկաաի պիտի
աոնել անոթների արաաքին ձեը: Նրանք Հայաս-
աանում շայն կիրաոություն ունեցող թասեր են,
իսկ ընդորինակված զարդերը նկարչական ան-
վարժ և տարրեր կատարումների արդյունք:
Մինչեո շինակտն առարկաները հայանի են
բարձրադիր կճոճների և աոավելապես բարձր
հենարանի վրա տեղադրված քրեղանների ձեով,
իսկ զարդերը մշակված են մեծ խնամքով ու կա-
աարյալ հմտությամբ, գրեթե անթերի, հարա-
զաա մնալով շինական արվեստի սկզբունքներին:
1958 թ. Դվինի պեղումների ժամանակ հայտնա-
բերվել է ձեավոր եզրերով ըացված ծաղկի տպա-
վորությամբ գողարիկ մի թաս (2048/135), որն
իր ինքնատիպ բուսական զարդերով եզակի նը-
մուշ է Դվինի հավաքածոյի հիշյալ խմրում. ներ-
քուսա գծագրությամբ հորինված վեց միաշար
սաղարթախիա ծաոերը ամփոփված են ցողու-
նաղարդի երիղափակ շրջանակների մեջ: Ա.
Պապր անհաաական հավաքածոներում պահվող
նմանորինակ թասերը համարում է շինական խե-
ցանոթների ընդորինակության իրանական օրի-
նակներ և ժամանակադրում է X դ.³⁰:

Այս խմրի մեջ ամենից շաա հանգիպում են
արձանագրություններով հարդարված թասեր,
որոնց հիմնական զարդարանքը՝ դրոշմադարդ
կամ քանդակադարդ գոաին, մեծ մասամբ ներ-
կայացնում է միաաեսակ աաոերի պարբերական
կրկնության մի շարան (աղ. Vա, 7):

Մերձավոր արեելքի երկրներում XI—XIII դդ.
հանրահայա էր ճարաարապեսական շինություն-
ների ճակաաները ծաղկագիր ճոխ արձանագրու-
թյուններով զարդարելու սկզբունքը, որը բուն
նպաաակից զաա, ուներ և դեկորաաիվ իմաս-
տավորում³¹: Եվ ահա, այս երեույթն իր արաա-
հայաությունը գաավ նաե խեցեղեն արվեստում:
Այդ աեսակեաից ուշադրության է արժանի 2158/2
(18×6,5) թասը, որը ներքուստ պարունակում է
արարական աաոերից կաղմված մի ամրողա-
կան շղթա, իսկ հաաակին ունի վարպեաի նշան:
Միանդամայն ինքնուրույն է 2292/106 թասի
հարդարանքը, ներքուստ դրոշմադարդված է հա-
աիկաշար ավարաուն մի շղթայով ու արաա-

²⁷ Б. А. Шелковников, Средневековая белоглини-
ная керамика Армении и свидетельство Идриси,
стр. 225.

²⁸ Ե. Գ. Ղաֆազյան, Դվին քաղաքը..., էջ 223: Բ.
Ա. Շելկովնիկով, նշվ. աշխ., էջ 225:

²⁹ B. Gray, նշվ. աշխ., նկ. 15, 88, 89.

³⁰ SPA V, p. 589, fig. B, C.

³¹ La céramique de l'époque musulmane, Campagne
Suisse d'Art graphiques, Le Caire, 1922, fig. 17.

կան երկու թվանշանը մշտապես կրկնող զարգով. հաաակին նկատելի է մուգ դուրյնի տուշով եռատող արարերեն մի հիշատակադրություն (աղ. IV, 4):

Հետաքրքիր ու ամրոջական ձևավորում ունի 1960 թ. պեղումներից ղանված անոթը (2153/229/1,5×4), որի ներքուստ դժագրված նեղ դոտին հարդարված է ծակոտկեն ղարդերով, կորալտի ցայտերով ու ոճավորված դրերով (աղ. IVա, նկ. 11):

Համեմատարար սակավ են երկրաչափական ղարդեր պարունակող անոթները (2048/298, 2197/250): Անոթներից մեկի վրա ամփոփված են մեկընդմեջ եռանկյունիներ ու համաչափ անցքեր, իսկ մյուս անոթի ղարդերը խայտարղետ կիսաշրջաններ, ծակոտիներ ե ոճավորված բուսական մոտիվների տեսքով են:

Մեր խնդիրն է պարզել նաեւ այն պարագան, թե ե՞րբ են պատրաստվել սույն առարկաները: Բ. Շելկովնիկովը խեցեղենի այս խումրը թվադրում է X դ. վերջ—XI դ.: Արտ. Պոպր նույնպես այդ առարկաները համարում է X—XI դդ. կերտվածքներ³¹:

Ասկայն Դվինի պեղումների միջոցին այդ առարկաների մի մասն ի հայտ է եկել XII—XIII դդ. ուղեկցող նյութերի հետ: Այսպես՝ 1847/41 իրանական վարդյակաձե հախճապակի անոթի բեկորը դտնված է -1-ն քառակուսու հորից սնդկամանի ու դաշաղարդ խփի բեկորի հետ, իսկ ձեւավոր եղբերով թասը դտնված է I տեղամասի -ի-9 քառակուսու հորից՝ XII—XIII դդ. շողուն հախճապակու բեկորների ե անթափանց շնարակով ու կորալտի ցայտերով անոթների հետ:

Նրրախեցի կիսաթափանցիկ հախճապակին մշակվեց ու ղարդացավ երկարատե ժամանակահատվածում (XI դ. վերջ—XIII դ.), Մերձավոր արեւելքի բոլոր ղարդացած երկրներում, փոխադարձ աղղեցությունների շնորհիվ, Դվինը ես այդ խեցեղենի արտադրության կարեոր կենտրոններից մեկն էր:

VI խումբ.—Տեղական արտադրության կարծրախեցի անոթներ:

Դվին քաղաքատեղիի պեղումների միջոցին հայտնարեղվել են մի խումր անոթներ, որոնք զեղարվեստական արժանիքներով ռացաորիկ տեղ են դրավում Մերձավոր արեւելքի ղեղարվեստա-

կան խեցեղենի նմուշներում: Կարծրախեցի այս անոթները³² կաղմում են մի ղողտրիկ ժողովածու ե հայտնի են մի քանի խոշոր սկուտեղներով ե թասի մեկ նմուշով: Բոլոր անոթների ղարդաձեերը, ռացաությամր մեկի, կատարված են ղժագիր եղանակով ե ապա ներկված սպիտակ կամ կորալտի շնարակով:

Ճոխ ու հետաքրքիր հարդարանքով ա:քի է ընկնում Դվինի սկուտեղներից մեկը (1794/477), տափակ, լայն շրթով: Անոթի շուրթը եղբրվում է շարունակ դալարվող ցողունաղարղով: Մնացած ատրածության վրա ղժագրված է մի սենմուրղ³⁴ մեծագիր ու դինամիկ դիրքում, պահպանված մարմնի ընդհանուր համաչափություններով: Թշուռն, ասես, պատրաստ է թոխքի (այդ են ասում ճոխ փետուրներով ժածկված թեերը ե պոչի դիրքավորումը, որը վերաճելով բուսական դալարաղարղերի, ավարտվում է տերեակիր ցողունաղարղ ճյուղերով): Գաղանի ղորեղ ոտքերն ու առաջմղված շան դուփսը, վեր ցցված սուր ականջներով, ավելի քան խոսում են այդ կենդանու շուն լինելու մասին: Ընդհանուր առմամր երկրնույթ հրեշի կերպարը ենթարկված է ռարդ ոճավորման, որի հետեանքով ստացվել է մի հետաքրքիր պատկեր, ուր դերիշխում են շան կերպարանքն ընդդժող հատկանիշները: Հայ մատենադրության մեջ երեակայսկան այս էակի մասին կան որոշակի հիշատակություններ: Նդնիկ Կողրացին աղեղների ժաղման կապակցությամր ղրում է. «...Ապա ուրեմն յայտ է, թէ անուանք առանց անձանց են յուշկապարկաց ե իշացւաց. ե դիրք բստ սովորութեան մարդկան կարծեաց եկեալ, նույնպէս անուանիցին առ ի զաւերն Բարեւոնի նշանակելով, իրեի ղծովացուլն՝ ղոր ի կովէ ելեալ ասեն ե ղպայն իմն ի մարդկանէ ե ղառլեղն ի շանէ»³⁵, Այս ե նման տեղեկություններից ելնելով, Ղ. Ալիշանը նույն կենդանու վերարերմամր նկատում է, թե «Շամիրամայ շնորհուած կենդանիք իրեն ոչ անպատշաճ շունք են, որոց յղղութիւնն ամենուն յայտնի է.

³³ Բ. Շելկովնիկովի ուսումնասիրությամր անոթների խեցին համապատասխանում է Մոսսիի աղյուսակի 5—6 հանքաքարի կարծրությանը:

³⁴ Երեակայական գաղան շան ե թշուռնի կերպարանքով: Պասկուճ՝ Թշուռն-շուն, սենմուրղ՝ շուն-թշուռն: Ցե'ս Կ. Բ. Тресер, Собака-птица: Сэимурв и Паскудж. Из истории докапиталистических формаций, Сборник статей к со-рокалетию науч. деятельности Н. Я. Марра, М.—Л., 1933, стр. 306.

³⁵ Նղեիկ Կղքացի, նշվ. աշխ., էջ 69:

³¹ SPA V, p. 589, fig. B, C.

5. ԿճՈՐԸ ԿԱՄԳՈՅՈՒՄ ԳՈՒՄՆԻ,
XII—XIII դ.

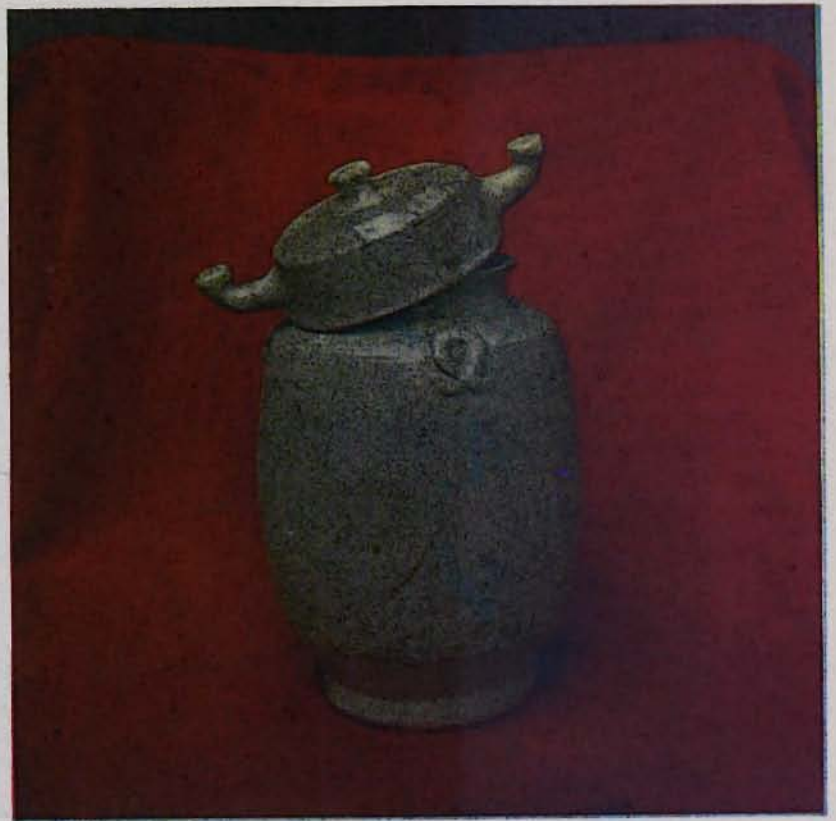
6. ԹՂԱՍ ԾԱԼԿՈՍԿԵՆ ՂԱՐԴԵՐՈՎ,
XI—XIII դդ.

7. ԿճՈՒՃ ղիմակներով զարդարում,
XII—XIII դդ.

8. ԿճՈՒՃ կափարիչով, XI դ.

նախնիք այլ շունչ է ձեռնարկել կամ շնակերպ շնախառն»³⁶։

Մյուս սկուտեղի (1794/475, ար. 37 սմ) ապակե լայն շուրթը եղբրված է գալարվող ցողունազարդի մի նոր տարբերակով։ Անոթի հիմնական դաշան զրաղեցնում է երեակայական մեկ այլ կենդանի, որն ունի առյուծի մարմին, թռչունի թևեր, կանացի դիմադժերով գլուխ։ Ամրոզը պատկերն արված է դրոշմելու եղանակով, որի պատճառով ֆոնն իջեցված է, և նկարն սաացվել է ուռուցիկ, տեղ-տեղ կիրառվել է փորագրության եղանակը (գագանի մարմնի վրա պատկերված պաքները, գծերն ու կեանքը (աղ. VIIA, 11)։ Երեակայական այս կենդանին հայ մասնագրության մեջ հայտնի է «պայ»³⁷ անունով, որի մասին խոսում է Ե. Կողբացին վերևում վկայակոչված հավաքում և ավելացնում. «Եւ այն ոչ եթէ անձինք ինչ են այլ անուանք զրանդտանաց, և ընդհանր մոլորելոց մասաց ի դիւացւ։ Զի ի մարմնաւորէ աներեոյթ ինչ ոչ ելանէ որպէս ոչ յաներեոյթ է իմեքէ մարմնաւոր. ոչ երրէք ի մարդկանէ ելեալ պայն՝ եթէ առ երես առած իցէ ...»³⁸։

Ղ. Ալիշանի մոտ այս կապակցութեամբ հանդիպում ենք հետեւյալ բացատրությունը. «...որք կամ իրենց ծանօթ րնականէն դուրս կերպարանք մը ունին՝ մեծութեամբ կամ փոքրութեամբ և կամ ասորեր անսակ կենդանեաց խառնուրդ են»³⁹։

Նկարապրվող սկուտեղի վրա երեակայական կենդանին՝ պայը, պատկերված է դիմացից մեծադիր, մարմինը համալսի ու ձգված, ղուսպ և հանդիսաւ Պոչը ճյուղավորված է, կեսը կախված է ետեի ոտքի վրա, մյուս՝ ավելի ճոխ ձեւավորված մասը ընդհանրում է մեջքի վրա և ավարտվում ցողունազարդով ու դեղեցիկ եռաանգուստով։ Առյուծի մարմնի վրա ու թևերին արված են սլաքների նմանող փորագրի զարդեր, վիզը բարձր է ու ձիգ։

Պատկերազրկական մանրամասներով երեակայական էակի դիմադժերը կանացի են՝ խոշոր նշաձե աչքեր, բարձր հոնքեր։ Գլխի հարդարանքն ամրոզացնում է մի կլոր դլխարկ, որը պարունակում է հորիզոնական ուղղությամբ տեղադրված վեց պնդիկներ⁴⁰։ Երեակայական էակի շուր-

ջը (գլխի երկու կողմերում և ձախ ոտքի մոտ) պատկերված են սրածայր եռանկյուններ ու գալարներով ավարտվող տերեւակի ճյուղեր, որոնք տպավորիչ ֆոնի դեր են կատարում և, թվում է, թե կենդանին ներկայացված է բուսական հարուստ միջավայրում⁴¹։

Հավաքածուում ամփոփված մեկ այլ սկուտեղի (1794/473) զարդերը նույնպես զծագրված են։ Ամրոզը անոթը պատած է սպիտակ քնարակով, անդ-անդ էլ կորալտի ցայտերով։ Ապիտակ ու կապույտ նրբերանդները համեմատաբար են երգաշնակված են ու այդ դեղեցիկ համադրության շնորհիվ սահղծվել է դույնների աշխույժ խաղ, որով ընդհանուր պատկերը վերարտադրվել է պայծառ ու կենդանի։ Անոթի շուրթը եղբրում է ոլորուն պարանաձե մի նախշ։ Հիմնական պատկերը փոխված է ամրոջ անոթի դաշառով։ սլացիկ դիրքով, ձիգ մարմնով երեակայական էակն ըստանդտում է քայլող կենդանու ապավորություն։ Նրա պոչը ճյուղավորված է, մի մասը դալարվում է դեպի ցած, իսկ մյուս կեսը, որն ավարտվում է ճոխ տերեւներով պարուրված ոստով, բարձրանում է մեջքի վրա (աղ. VIIA, 8)։ Կենդանու դուխը հիշեցնում է այծի (ուսի երկար եղջյուրներ), իսկ մարմինը՝ եղջերուի։ Երեակայական այս բարդ կենդանու պատկերը լրացնող հարդարանքներն են՝ ընդհանր կախված հարուստ ոստը և ոտքերի միջև տարածված խիտ եռանկյունների ընդհանր ասորերակներն ու դալար շիվները։ Մյուս անոթների նման այս հորինվածքում էլ պահպանված է ընդհանուր համալսականությունը, բայց պատկերված կենդանին, այնուամենայնիվ, ընդգծված մեծությամբ է ներկայացվել։ Անոթի դեղավեհական արժեքը բարձրանում է սյուծեի նորության պատճառով, քանի որ մեր խեցեղենում առ այսօր նման պատկերով անոթ հայտնի չէ։ Անսովոր պատկերը, ըստ երեւութին, երեակայական այն կենդանիներից մեկն է, որ մեղանում հայտնի է եղջերուաբաղ⁴² անունով և եղջերուի ու նոխաղի խառնուրդն է։ Ղ. Ալիշանը մասնագծին այդ էակի մասին դրում է. «Թեպեա և հոջորադոյն վերեի վիշապաբաղն ի կարծիս,

բաղով մի իշխանավոր ու իշխանուհի։ Պատկերում տղամարդը կրում է նույնպիսի մի գլխարկ, որը հավաստում է, թե սկուտեղի վրա պատկերված առյուծի հարդարանքը հայկական միջավայրի արդյունք է։ Տե՛ս Ա. Պատրիկ, Հայկական արագ, Երևան, 1967, ապիտակ 15, նկ. 3։

⁴¹ R. Hobson, նշվ. աշխ., աղ. V, նկ. 20, Այսպիսի պատկերով մի սկուտեղ հեղինակը թվարկում է XI գ. և համարում է եղիպտական։

⁴² Տե՛ս ՆՁԲ, Գ. I, վեհեակ, 1836, էջ 657։

³⁶ Ղ. Ալիշան, Հին հավասք կամ հեթանոսական կրոնք հայոց, Վենետիկ, 1910, էջ 194։

³⁷ «Պայ»-մասնագրին հիշվող մարդը Տե՛ս ՆՁԲ, Գ. II, վեհեակ, 1837, էջ 592։

³⁸ Ե. Կողբացի, նշվ. աշխ., էջ 69։

³⁹ Ղ. Ալիշան, նշվ. աշխ., էջ 183։

⁴⁰ Էջմիածնի Ավետարանի մանրանկարներից մեկում, որը թվագրվում է XI գ., ներկայացված է հայկական տա-

րայց ավելի յաճախ կամ հոստարակաց ծանօթ թուի եղջերուաքազն որ համարուէր չկենդանի, որ յեղջերուէ և ի քաղէ կամ կէսն եղջերուի և կենսն քաղի»⁴³։

Քննության ենթակա խմբում կան երկու սկուաեղ, ուր ռուսական վարդերը գուգակցված են իրտկտն թոշուններով։ Հատկանշական է 1794/472 սկուաեղը, որի լայն տափակ շուրթը ծածկված է գալարվող ցողունազարդի նոր աարերա-կով, իսկ հաաակին պաակերված սիրամարգը եգերված է արարատառ երկու թվանշանը հիշեց-նող մի գոաիով։ Դվինում գտնված մի այլ սկու-տեղ (պահպանված է կեսը), ներքուստ ծածկված է ռուսական շիվերով, ցողուններով ու եռաաերե գարդերով, ինչպես նաև ծառի ճյուղին կառչած մի մեծ թոշունի պատկերով (աղ. VI, 3)։ Նկարն արված է գծագրելու եղանակով, ապա ներքուստ ներկվել է կորալաի, արաաքուսա երկնագույն թափանցիկ ջնարակով։ Նկարագրված անոթի գուգահոր պահպանվում է Յումորֆուպուտսի ժողովածուում, և Արա. Պոպն այն համարում է իրանական⁴⁴։

Ջուտ ռուսական են ժողովածուի վերջին եր-կու անոթների (1794/474 և 1794/428) զարդերու Առաջինը 40 սմ տրամագծով մի սկուտեղ է, որը ներքուստ լցված է գալարահյուս ճյուղերով և բուսական այլադան գարդերով։ Հետաքրքիր է 1794/428 թասի հարդարանքը. անոթի մակերեսին պաակերված ռազմաթերթ վարգյակն ամփոփ-ված է շրջանակի մեջ։ Նրա պսակաթերթերը կը-լորացված են, որից և արանքներում գոյացել են փոքրիկ եռանկյունիներ (աղ. V, 2)։

Ա. Պոպր և Թ. Հորսոնը նման սկուաեղները թվագրում են XI—XII դդ. և համարում իրա-նական, եգիպական։ Այսպիսի պաակերներով և խեցիով անոթներ չեն գտնվել Վրաստանում և Ադրբեջանում։ Դրանք ռացակայում են նաև Հա-յաստանի մայրաքաղաք Անիի նյութերում, իսկ Իրանում և Եգիպտոսում (Ֆուսաաա) հայտնի են մեկական նմուշներ։ Դվինից հայտնարերված անոթները, ինչպես տեսանք, մի ուշագրավ ժո-ղովածու են կազմում, և աեղական ծագման շուրջը հարցադրումը միանգամայն ընականոն է։ Ներկայացված ըոլոր անոթները կրում են վար-պետի նշաններ, որոնք կրկնվում են։ Նշանը, ինչպես տեսանք, հանդիպում է XI—XIII դդ. ժա-

մանակագրվող կիսաթափանցիկ տեղական հախ-ճապակե անոթների վրա։

Անոթների ժամանակը որոշելու կարևոր կըո-վան է վերջիններիս պատրաստման եղանակը։ Այս խմբի գրեթե ըոլոր անոթների վարդերը (րա-ցի աոյուծակերպ կենդանիով ձեավորված սկու-աեղից) արված են գծագիր եղանակով։ Պարզված է, որ հարդարման այդ եղանակը Մերձավոր արևելքում⁴⁵, Ղրիմում⁴⁶, Անդրկովկասում⁴⁷, հան-դես է գալիս XI դ.⁴⁸։

Քննության ենթակա առարկաները ժամա-նակագրելու համար ոչ պակաս կարևորութուն ունեն տնոթների վրա հանդիպող գարդերի ընու-թագիրը, որոնք անմիջականորեն կապվում են հայկական XI—XIII դդ. արվեստի կոթողների հետ։

Անոթների մեծ մասի տափակ շուրթը գար-ղարված է գալարվող ցողունազարդի մի քանի տարրերակներով, որոնք չեն կրկնվում, այլ, սո-վորարար, գարգանում են՝ ձեափոխվելով երրեմն ծավալում և երրեմն սեղմ աեսքով, պայմանա-վորված առարկայի աղաա տարածության հնա-րավորությամբ։ Այս մոաիվը լայն տարածում ուներ հայկական փայտի փորագրության (Մշո Առաքելոց եկեղեցու դռան քանդակներում 1134 թ.), խեցեղործության (ջնարակած խեցա-նոթների վրա հանդիպում են այդ գարդի ըտզում տարրերակները և ունեն քիչ այլ լուծում), գե-ղարվեստական մեաադի օրինակներում (Անիի ըուրվաոներն ու աշաանակները)։

Այնուհետև, աերեակիր ոսաերի մի քանի աարաեսակները, որոնք սկուտեղների մի մա-սի հիմնական գարդարանքներից են, մեծ քանա-կությամբ հանդիպում են Հովհաննես Վարդապե-տի 1176 թ. կերաած Աեանի վանքի փայաե դռան քանդակներում։ Իսկ պարանաձե գարդը Անիի փայ-աե գրակալների հարդարանքի անրաժտն մաս-նիկն է։

Արարական երկու թվանշանը հիշեցնող մո-աիվը, որ այս խմբի անոթներից մեկի վրա ներ-կայացված էր դեղեցիկ դոտիով, միշնադարյան գեղարվեստական խեցեղենի շաա հաճախ հան-գիպող զարդերից մեկն է։ Թեև ծագումով այն

⁴³ SPA V, p. 1505.

⁴⁴ А. Л. Якобсон, Средневековый Херсонес, стр. 167.

⁴⁵ Նույնի, Художественная керамика Байлакана, стр. 248.

⁴⁶ Ճիշտ է Տան գինաստիայի ժամանակ IX—X դդ. Չի-նաստանում այդ տեխնիկան կար, րայց Մերձավոր արե-վելքի երկրներում լայն տարածում սաացավ միայն XI դ.։

⁴³ Ղ. Ալիշան, նշվ. աշխ., էջ 190.

⁴⁴ SPA V, p. 597; Այդ սկուտեղը Ա. Պոպր թվագրում է XII—XIII դդ.։

մահմեդական է⁴⁹ (առաջացել է քուֆի գրերի աս-տիճանական ձևափոխությունից), բայց ժամանակի ընթացքում ընդունվել ու կայուն աեղ է գրավել հայկական կիրառական արվեստում:

Բազմաթերթ վարդյակի դարձը Անդրկովկասի և Մերձավոր արեւելքի մյուս երկրներում չի գործածվել, իսկ Դվինի և Անիի խեցեղենի վրա հանգիստում են դրանց բազմաթիվ աարբերակները: Այգ առումով արդարացի է Լ. Յակոբսոնը, երբ խերսոնեսի խեցեղենի վրա այս մոտիվի առկայությունը համարում է հայկական դարձակների ընդօրինակություն, դիտելով, թե «Շաա հնարավոր է, որ խերսոնեսի վարպետները վերարադրելով նկարագրված օրնամենար կարմրակավ խեցու վրա, ինչպես Հայաստանում էր արվում, ծանոթ էին Անդրկովկասյան օրինակներին»⁵⁰, Ուրեմն պետք է ընդունել, որ այս խմբի անոթները դարձերի ըմբռնակություն, խեցու որակով ընդհանուր ձևավորումով հայկական են (ներկա գեպտով՝ Դվինից), իսկ իրանում, Եդիպաոսում գանված մեկական նմուշները, ենթադրելի է, թափանցել են Հայաստանից:

VII խումբ.—Վերջնաբաղադրված եկարագրողական շողուն ճախնապակի:

Վերջնաբաղադրված շողուն նկարադարձումով հախճապակու նախնական նմուշներ հայանի են աակավին IX դարից (Սամարա, Իրաք, Եդիպաոս, Սիրիա) և համարվում են այս եղանակով պատասխանատու առարկաների հնագույն աիպերը: XI դ. խեցեղործության ընդհանուր ճգնաժամի պայմաններում այն ասպարեղից վերացավ ու վերջապես հրապարակ եկավ միայն XII—XIII դդ., առավել դանդաղաբաղադրված և կաաարելության հասնող նշմարներով:

Հայաստանի հնավայրերից հայանի վերջնաբաղադրված նկարադարձումով հախճապակին բաժանվում է երեք ենթախմբերի:

ա) Սպիտակ ֆոնի վրա շողուն ջնաբաղադրված առարկաներ:

Այս ենթախմբի մեծ քանակությամբ անոթները հայանի են Դվինի և Անիի պեղումներից և պարզորոշ ահմանադաաւում են ներմուծված և աեղական օրինակները:

Ներմուծած ճախնապակի: Դիտումները ցույց են աալիս, որ XII—XIII դդ. Հայաստանի օաարամուա շողուն անոթները դերադանցապես իրա-

նից են, որը արդյունք էր ժամանակի առևտրական աշխույժ հարաբերությունների:

Այդ առարկաները պատասխանում են բարձր որակով, գեղարվեստական մեծ արժեք են ներկայացնում և համարում են իրանական մշակույթի գանձարանը:

Ներմուծված անոթների խեցին սպիտակ է կամ դեղնավուն, կարծր, որոշ դեպքերում թանձր, իսկ երբեմն՝ բարակ պատերով: Սպիտակ անթափանց ջնարակի վրա առարկաները նկարագրված են մուգ կամ բաց դարչնագույն և ոսկեգույն շողունով: Նրանք հանգես են գալիս ձևերի բազմադանությունով: Կան կարճ ու լայն վղով, ուսուցիկ իրանով փարչեր, սկուաեղներ, թասեր, քերդաններ և այլ աիպի անոթներ: Հսա գարդաձևերի, այս խեցեղենը բաժանում ենք երկու մեծ խմբի: Առաջին խմբի անոթներին ընդորոշ են շողուն կամ սպիտակ ֆոնի վրա արված խոշոր դարձերը: Հիշյալ խմբին պատկանող հնաաքքերի անոթներից է կարճ, լայն պարանոցով, գնդաձև իրանով և նեղ օղակաձև նսաուկով ցածրագիր փարչը (2223/129, բարձր. 12 սմ, ար. 9,5 սմ), որի ընդգծված պարանոցի վրա և իրանի սաորին մասում շուրջանակի անցնում է արաբաաառ արձանագրությունների երկու գոաի, իսկ իրանի կենտրոնում ղեաեղված լայն գոաում պատկերված են մեգալիոնների մեջ շրջափակված խոշոր և լայն տերեւներ: Բոլոր դարձամոաիվները և արձանագրությունները արված են մուգ դարչնագույն և ոսկեգույն ֆոնի վրա (աղ. VI, 2), Դվինի միջնաբերդի պեղումների ժամանակ դանվեց մի ուշադրավ սկուաեղ (2326/21, ար. 35 սմ, հաաակի ար. 16 սմ, պահպանվում է կիսով չափ), որն իր դարձերով և պատասաաման եղանակով իրանական շողուն խեցեղենի դասական նմուշների թվին է պատկանում: Այն ունի համեմաաարար թանձր խեցի, դուրս փուված լայն աաիակ շուրթ և ծանծաղ է: Սկուաեղը մեծ հնաաքքերություն է ներկայացնում նաե դեղարվեստական առումով: Այն նկարադարձված է շաա ճոխ. ներքուսա սպիտակ ֆոնի վրա դարչնագույն և ոսկեգույն շողունով վերաաադրված է մի մեծավորի դիմանկար՝ վեր պարդած աջ ձեռքով: Նրա իշխող դիրքն ընդգծելու նպաաակով, պատկերը խոշոր է ներկայացված, դիտի շուրջը եռակի եղադոծեր ունեցող լուաապսակով, մինչդեռ իրեն դիմանկարի ֆոն ծաաայող ոլորուն, դալարուն դոիկներն ու ոճավորված ռուսական դարձաձևերն արված են մանր ծավալներով: Իշխանի դիմադոծերն արաահայաիշ են և ինքնավաաահ,

⁴⁹ A. Grohman, The origin and early development of „floriated cufic“, „Ars Orientalis“, 1957, vol. II, p. 183.

⁵⁰ A. Л. Якобсон, Средневековый Херсонес, стр. 180.

դեմքը՝ ձվաձև, տշքերը՝ շեղ (մոնղոլատիպ), ունի բարձր կամարաձև հոնքեր, լայն այտեր, սապատովոր քիթ և մորուք: Ճոխ, գանդուր մազերը թափվում են ուսերի վրա, դլխին կրում է ուղղահայաց ծալքերով մի հարուստ փաթթոց: Հագուստը պտտկերված է XII—XIII դդ. շոդուն խեցեղենին ընդող զարդաձևերով՝ մանր ոլորուն և գտլարուն դծիկներով: Արտաքուստ մինչև հատակը սկուտեղը ներկված է մուգ կորալտով (մուգ կապույտ): Նման դիմանկարներով սկուտեղներ աշխարհի տարբեր թանգարանների հավաքածոներում, պետք է ասել, սահմանափակ են և եղածները միմյանցից ասարելավում են իրենց բովանդակությամբ սյուժեներով (աղ. VI, 4):

Դվինի սկուտեղը նկարչական ոճով առնչվում է Մետրոպոլիտանի թանգարանի հայանի նմուշին, ուր մեծավորը պակերված է բնանեկան շրջապատում: Ա. Պուզր, նկատի առնելով թվական հիշապակագրությունը (587/1191) և նույնօրինակ զարդաձևեր ունեցող մի անոթ, նման սկուտեղները թվագրում է XII դ.⁵¹:

Ուսումնասիրվող սկուտեղի իշխանի պաակերագրության մանրամասնությունները ընդող են XIII—XIV դդ. իրանական մանրտնկարչության դավանած սկզբունքներին, երբ իշխում էր մոնղոլական և չինական պղծեցությունը: Ուրեմն, XII դ. հայտնի այդ զարդաձևը պաակերագրողն է նաև XIV դարի անոթները:

Իր ձևով ու գեղադրամամ հապանշական է Անիից հայանարկված կավանոթը (123/378, ար. 20 սմ), որն օժաված է ուղիղ, կարճ, լայն պարանոցով ու գնդաձև իրանով: Անոթի շուրջը եղել են մի քանի կանթեր, որոնցից միայն մեկն է պահպանվել: Պարանոցը գոտեղում է դադանավազի մի գեղեցիկ անասան: Այս դադան ցած, ուռուցիկ իրանի վրա ոլորներով, ծաղկաթերթերով ու շիվերով հարդարված հարուստ ֆոնի վրա առանձնանում է ակնոցավոր մարդու կերպարանքը, որը նսած է արևելյան ձևով՝ ծալապաշիկ: Կենդանիները և մարդու դեմքը պաած են խայակերով, որը XII—XIII դդ. իրանական խեցեգործական նկարչությանը շատ ընդող ասար էր (աղ. VIա, 9):

Բրիտանական թանգարանի բաղմիցս ուսումնասիրված անոթներից մեկի վրա նույն ակսորանն է պաակերված և ունի պաարասաման ասարթվի հիշատակություն⁵²: Այս պարագան

հիմք է տալիս Դվինի հիշյալ անոթը ևս թվագրելու XII դ. I կեսով:

Դվինի հավաքածոյի երկրորդ խմբի անոթների զարդամոտիվների համար ընդող են կատարման մանր ձևերը, որոնք ունեն գեղարարիվ կամ սյուժետային ընույթ: Դեկորատիվ ընույթի զարդերով թասերից մեկը (2326/128, 9×24) ունի բաց գեղնավուն խեցի, ուղիղ կտրված շուրթ, դեպի հատակը համալսփորեն իշող պատեր, օղակաձև նստուկ և աչքի է ընկնում գեղարվեստական հետաքրքիր ու հարուստ ձևավորումով: Ներքուստ ոսկեգույն և դարչնագույն շոդունով գծագրված են երեք դադաններ: Մեծտեղի տմենալայն դադան պարունակում է ոսկեգույն և դարչնագույն շոդունով պաակերված հինգ խողոր նշանապ աերե, եղյաղարդված ավելի մանր տերեղներով: Մնացած երկու գոտիները բովանդակում են արձանագրություններ: Հատակը զարդարում է մի գեղեցիկ արարեսկ:

Դեկորատիվ ընույթի մյուս թասը զարդարված է երեք հորիզոնական ժապավեններով, որոնցից երկուսն արձանագրություններ են, իսկ նրանց միջև ընկած ասարծույունը ձևավորված է մեղալիոնների մեջ եղարգծված խողոր տերեղներով ու քուֆի գրության նմանող զարդարերով: Հատակն զարդեցնում է կոկոններից և գծիկներից հյուսված մի բարդ արարեսկ (աղ. VI, 1): Երկու անոթներն էլ արաքուստ պատած են շոդունով ուղիղգծված սխեմատիկ մի զարդամոտիվով, որը ընդող էր XII—XIII դդ. մանր զարդաձևերով արված շոդուն անոթներին⁵³ (աղ. VII, 2):

Երկու անոթներն էլ գեղարվեստական ձևավորումով ընդհանրություն ունեն, հետևարար, ենթադրելի է միևնույն խեցեգործական արհեստանոցի պաականելությունը:

Քննվող հավաքածոյում կան և քրեղաններ, որոնցից մեկն ունի ուղիղ իջող պաակ, կարված շուրթ և ցածր օղակաձև նստուկ (1917/331, 22×9): Ներքուստ՝ շուրթից ցած, բաց դարչնագույն և ոսկեգույն շոդունով արված դադան բովանդակում է արձանագրություններ՝ մեկը քու-1179 г. из Вранского музея, ЭВ № XVII, М.—Л. 1966, стр. 63, պարասաման ասարթվի հիշյալի 578թ. երրորդ օրն է, համապատասխանում է 1179թ. 10 հունիս: Այս շոդուն խեցեղենի վրա գրելու ամենավաղ օրինակն է համարվում R. Hobson, Նյվ. աշխ., fig. 25:

⁵³ Այս զարդամոտիվը զրապետության մեջ հայտնի է ասելյուկյան անունով և մասնագետների կողմից թվագրվում է XII—XIII դդ.: St'au M. Dimand, A handbook of Muhammadan Art, New-York, 1944, p. 140.

⁵¹ SPA V, p. 773, fig. B.

⁵² SPA V, p. 636, fig. B. բարձր. 24 սմ. 578 հիշյալի 1179, Л. Т. Гюзельян, Надпись на юстровом кувшине

Ֆի, մյուսը՝ նասիս գրչութիւնը: Մնացած աղատ տարածութիւնն զրաղեցնում է ճառագայթածն մի ծաղիկ, որի թերթերն ունեն կրկնակի եղրա-դօնը ու հարդարված են գալարներով և թռչող բազմերով: Մաղկաթերթերի արանքներում բաց գտնվող զոռն շողուն ֆոնի վրա բարձրանում են սպիտակ ջրաշուշանները (աղ. VIա, 6):

Նույնպիսի հարդարանքով պարսկական անոթ-ներն ու շքաղուաններ (թռչող ռադեր, գալարներ և այլն) կրում են ստույգ թվական հիշատակա-լրութիւններ⁵⁴: Ենթելով գուգահեռ նյութերի հա-մեմատութիւնից, Դվինի անոթն էլ կարելի է թվարկել XIII դ.: Արժեքավոր է 1794/365 քրե-ղանը (14×10,5), որի եղրերը զարգարված են կենդանիների վաղքի տեսարաններով ու արա-րատառ արձանագրութիւններով, իսկ մնացած մա-սերում պատկերված են վեցթեանի աստղեր և մեղալիոններ: Այն հայտնաբերվել է Դվինի միջ-նարերդի -9-Շ քառակուսիում XII—XIII դդ. ու-գեկցվող նյութերի՝ էլեկուլյան դրամների և պա-տի գիսլսե հարդարանքի բեկորների հետ (աղ. VII, 3):

Քրեղաններից մյուսն ունի ուղղահայտ շուրթ, ուղիղ իշնոդ պառն ցածր օղակած նըս-տուկ և թանձր դեղնավուն խեցի: Անոթը ներ-քուստ ունի երեք գոտի, որոնցից երկուսն ար-ձանագրութիւններ են: Այդ արձանագրութիւն-ների միջանկյալ տարածութիւն մեջ ջողունով ուրվագծված է ոճավորված բուսներից բաղկա-ցած մի ջղթա, իսկ հառակն զրաղեցնում են միատեսակ ճոխ հանդերձներով դուղված երկու անձնավորութիւն: Հայանի հավաքածուներում նման զարդամոտիվներով անոթներն ու շքաղ-յուանները մասնադեմները համարում են XII դ. դործ⁵⁵: Նույն ժամանակաշրջանով էլ պիտի թվա-գրել Դվինի քրեղանը (աղ. VIա, 7):

Մանր զարդածներով, ճոխ հարդարանքով օժտված անոթներից մեկ ուրիշը 1965 թ. պեղում-ներից հայտնաբերված սկուտեղն է (2326/127, 34×7): Ներքուստ հիմնական զարդարանքը ե-րեք միմյանց չկրկնող դոտներն են: Ամենա-լայն դոտին իրենից ներկայացնում է մի հեծյալ կնոջ կերպարանք, որը պարբերաբար առանմեկ անգամ կրկնվում է: Այդ հտավածներից յուրա-

քանչյուրն առանձնանում է այնպիսի ծառերով, որոնք ունեն շախմատածն կատարներ ու եղեր-ված են մտնր կետերով: Անոթը դեղաղարդող վարպետին հաջողվել է ռացաոիկ վարպետու-թյամբ վերարտադրել վաղող ձիերին ու հեծյալի լարված ու խուճապահար վիճակը: այդ են ասում դեմքի արտահայտութիւնը և օդում ցրված մա-զերը: Դոտներից մեկն արձանագրական ընույ-թի է, իսկ մյուսի վրա պատկերված է դադանա-վաղքի տեսարանը: Հառակին արված են կանացի հինդ դիմանկարներ, որոնք եզրագծված են մե-ղալիոնների մեջ և մեկուսացված են «սելջուկյան» զարդամոտիվներով (նկ. 4):

Չիկագոյի տրվեստի թանգարանում պահ-պանվող սկուտեղը կրկնում է Դվինի սկուտեղի զարդամոտիվները՝ նույն ծառերը, սելջուկյան զարդեր, դադանավազքի աեսարան և այլ ման-րամասներ: Բայց միաժամանակ նկատելի են աարբերութիւններ: Հեծյալի փոխարեն, սկուտե-ղի վրա հեծյալ կին է, շուրթի եղրին ոչ թե ար-ձանագրութիւն նմանակը, այլ դադանավաղքի աեսարանը, հեծյալն էլ պատկերված է մեղա-լիոնների մեջ և առանձնացված ոչ թե ծառերով, այլ՝ սելջուկյան զարդածով: Եվ քանի որ Չիկա-գոյի թանգարանի սկուտեղի շտիբը մեծ են, հետեարար դոտներն էլ ռաղմապաաիկ են: Կա-րեորն այն է, որ սկուտեղն ունի թվակիր ար-ձանագրութիւն 587 հիջրայի⁵⁶ 1191: Ինչպես տե-սանք, Դվինի սկուտեղը ես ոճական ու նկարչա-կան նույնի կատարումով է, հետեարար, երկուսն էլ XII դ. վերջի դործեր են:

Դվինի միջնարերդի -9-Շ քառակուսիում գտնվել է նման զարդերով մի սկուտեղի բեկոր-ներ (1794/398), որոնք հարակից նյութերով (էլե-կուլյան ու վրացական գրամներով) նույնպես թվադրվում են XII—XIII դդ. (աղ. VIա, 5):

Սկուտեղներից մեկ ուրիշի զարդերը ճառա-դայթածն են (2040/13, տր. 32 սմ): Սկիզբ առնե-լով անոթի կենտրոնից, ճառագայթներն ասաի-ճանարար տարափոխվում են իրենց զարդած-վերով, իսկ աափակ շուրթի եղրին արձանագրու-ված է մի հիշատակագրութիւն: Թեե աճոթն իր զարդամոտիվներով եղակի է ու միանգամայն տարբերվում է նախորդներից, այնուամենայնիվ, գեղաղարդման առանձնահատկութիւնները թույլ են տալիս այն վերագրելու Իրանի խեցեդործա-կան կենարոններից մեկին:

Դվինի հավաքածուում առանձին խումբ են կաղմում սափորները: 1951 թ. պեղումներից

⁵⁶ SPA V, pl. 638.

⁵⁴ SPA V, p. 710: Այս սկուտեղը, որ գտնվում է Ֆի-լադելֆիայի համալսարանի թանգարանում, կրում է հիջրա-յի 608/1211 թվականը:

⁵⁵ M. Bahrami, La reconstruction des carreaux de Damghane d'après leurs inscriptions, KNA, M—L, 1939, p. 18, pl. XIV.

հայանարեւմած սափորն ունի նեղ պարանոց, քիչ լայն իրան, նեղ օղակաձև հատակ և մի դողարիկ ռոնակ (1913/145, ռարձր. 19 սմ), իրանի մակերեսն ուռուցիկ է և կաղմված է եռաշար ումրածն ռաժանմունքներից, որոնց մեջ ոսկեգույն և դարչնագույն շողունով պատկերված է արեգակը՝ մանր ճառագայթներով (նկ. 2)։

Նման անոթներից մեկը հրաաարակված է Կյունելի մոտ և թվագրվում է XIII դ.⁵⁷ Արտ. Պոպր առհասարակ ուռուցիկ մակերեսով շողուն խեցեղենը ժամանակագրում է XIV դ. սկզբով⁵⁸։

Այս թվագրումը, իհարկե, հիմնավորված չէ, որովհետեւ այդպիսի խեցեղեն հայտնաբերված է թե՛ Դվինից⁵⁹, թե՛ Օրան-Կալայից⁶⁰, իսկ XIV դ. այդ քաղաքները փաստորեն դոյություն չունեին։ Մյուս սափորիկն ունի կնոջ դեմքով, թուղնի մարմնով, հուշկապարիկի ձև (1750, ռարձր. 16 սմ)։ Անոթն իր դուղահեռներն է դնում իրանում, Մետրոպոլիտենի թանգարանի ցուցանմուշներում և թվագրվում է XIII դ.⁶¹ (աղ. VIIա, 6)։

Թեյնիկաձև սափորիկի (1913/146, ռարձր. 14 սմ) դարդերը նույն դժիկներն ու դալարներն են, որ հանդիպում են նախորդ դրեթե ըլլող շողուն առարկաների վրա (աղ. VIII, 4)։ Վերոհիշյալ սափորիկները դտնվել են Դվինի ստորին բերդում, էլդկուլյան և վրացական դրամներով թվագրվող XII—XIII դդ. շերտերում։

Ինչպես աեսանք, քննարկվող առարկաների մեծ մասը հայանարեւմել է Դվինում և նրանց պատրաստման ժամանակը որոշվում է շերտապրական և գուղահեռ նյութերով։

Առավել դժվար է որոշել, թե իրանի խեցեպորտության ո՞ր կենտրոնում են պատրաստվել այդ առարկաները, որովհետեւ իրանում այդ ուղղությամբ համեմատաբար քիչ են պեղումներ կատարվում, իսկ նյութը հիմնականում հայթայթում են հնավաճառները, որոնց տեղեկությունները վրասահելի չեն։ Սկզբնական շրջանում, երբ նախապատվությունը տրվում էր Ռեյին, ըլլող հնավաճառները իրերը ներկայացնում էին որպես Ռեյ քաղաքի արտադրանք, 1935 թ. հայտնի վարձավ ստամբուլյան ձեռագիրը Քաշանի շողուն խեցեղենի արտադրության մանրամասնու-

թյունների մասին⁶²։ Այդ ժամանակվանից էլ մասնագետների մտայնությունը փոխվեց, և իրերի մեծ մասը համարեցին Քաշանի արտադրանքը։

Իրանական միջնադարյան խեցեղենի մասնագետները՝ Ա. Պոպր և է. էթինգհաուզեն⁶³, առարկաները Ռեյ կամ Քաշան քաղաքների արտադրանք են համարում՝ ելնելով անոթների դեղադարձման ոճական առանձնահատկություններից։ Հիշյալ հեղինակների կողմից արված դասակարգման համաձայն Քաշանում պատրաստված շողուն խեցեղենին տիպիկ են մանր դարդածները (դալարներ, թուղ ռադեր, առյուծներ, գայլեր, աղվեսներ), մարդկային դեմքերը պատկերված են մեծ, լայն ծնոտով և ռարձր տեղադրված ընդհանրով, իսկ Ռեյի անոթներին ընդհանրապես մեծածավալ ռոտական և կենդանական դարդածները, մարդկային դիմադներն էլ ալվելի կանոնավոր են ու համաչափ։ Ըստ այդ դասակարգման՝ նշված շողուն անոթները հիմնականում Ռեյ կամ Քաշան քաղաքներից են ծագում։ Կարծում ենք, որ երկու քաղաքներն էլ XII—XIII դդ. շողուն խեցեղեն արտադրող խոշոր կենտրոններ էին, որոնք ունեին անոթները դեղադարձելու իրենց առանձնահատուկ ավանդույթները։ Հնարավոր է, որ խեցեղործ վարպետները մի կենտրոնից տեղափոխված լինեն մյուսը, որսեղ շարունակել են իրենց աշխատանքը, ելնելով նոր հնարավորություններից, սակայն պահպանելով իրենց ոճը։

Տեղեկան շողուն անոթները։ XII—XIII դարերում վերջնարակային շողուն ջնարակով հախճապակին թեե սահմանափակ, կերավում էր նաե միջնադարյան Հայաստանի քաղաքներում։

Բ. Շելկովնիկովի կարծիքով, իրանի ռարձրորակ խեցեղենը ողողել էր հայկական քաղաքների շուկան, և անդակն արհեստանոցները առհասարակ հախճապակու շուկայական արտադրության շանցան⁶⁴։ Իրանական շողուն հախճապակին դարդերի ճոխությամբ, խեցու որակով

⁵⁷ E. Kühnel, Islamische Kleinkunst, taf. 50.

⁵⁸ SPA V, p. 717, fig. B.

⁵⁹ Կ. Գ. Ղաֆադարյան, նշմ. աշխ., էջ 14.

⁶⁰ E. A. Пахомов, Паїтакаран—Баїлакан—Орен Кала, МИА 67, стр. 28.

⁶¹ Athar-é-Iran, Annals du service archeologique d'Iran, 1936, т. 1, p. 183, fig. 27.

⁶² H. Ritter, J. Ruska, R. Winderlich, Eine Persische Beschreibung der Fayencetechnik von Kaschan aus dem Jahre 700h (1301 d. ch. A. Istanbul Mittenlungen, Heft 3, 1935, S. 16—56.

⁶³ A. Pope, Suggestions towards the identification of medieval Iranian faience, KNA, p. 167, R. Eftlinghausen, Evidence for the identification of Kaschan pottery, KNA, p. 60—66.

⁶⁴ Б. А. Шелковников, Художественная керамическая промышленность в средневековой Армении, стр. 32.

ու նկարչական կատարելությամբ անգերազանցելի էր, և աւելական ոսկեփայլ խեցեղենը չէր դիմանում այդ մրցությանը: Բայց Անին և Դվինը XII—XIII դդ. դեղարվեստական խեցեղենի հղոր կենտրոններ էին, նույնիսկ հախճապակու որոշ տեսակներ կերտվում էին միայն Հայաստանում:

Դվինից և Անիից հայտնաբերված շողուն անոթները ատրերվում են ներմուծած տոարկաներից: Դրանց սեծ մասը թասեր են և հիշեցնում են Հայաստանում շատ տարածված ծակոտակեն անոթներին, խեցին էլ փափուկ է, որը տիպիկ է հատկապես Դվինի արհեստանոցների արտադրանքին: Միաժամանակ դրանց վրա պատկերված դարձերը անմիջական աղբյուրներ ունեն հայկական արվեստի կոթողների վրա հանդիպող դարձերին:

Հուշկապարիկներով դարդարուն երկու թասերից մեկը հայտնաբերվել է Անիի Բաղրատունիների պալատի հորերից մեկում (123/776, 15,5 × 4): Բուսական սլաղան դարձերից դոյացած հտրուտ ծածկույթի վրա վեր է խոյանում մի հուշկապարիկ, որի դեմքը թեև հանդարտ է ու արտահայտում է խաղաղ արամադրություն, բայց գիրքը գինամիկ է, նույնիսկ կարելի է ասել՝ արտական (աղ. VIIա, 4): Երկրորդ էակի գիմադները կանոնավոր են՝ դեմքը ձվածիր, խոշոր, նշաձև աչքեր, երկարուկ քիթ, դանդուր մազեր: Կտրեղորն այն է, որ դիւին հաղցված է մի հարուստ թաղ, որի ղուղահեռները առկա են հայկական քանդակարժույթյան XII—XIII դդ. հուշարձաններում⁶⁵:

1962 թ. Դվինի պեղումների ժամանակ հայտնաբերվել է հուշկապարիկով դարդարուն մի ուրիշ անոթ: Երեւակայական բարդ կենդանին դարձյալ պաակերված է բուսական ճոխ ֆոնի վրա (կլոր ծաղիկներ ու խայտարղեղ դարձեր), բայց դիմադծերը ավելի կանոնավոր են՝ կլորավուն դեմք, նշաձև աչքեր, փոքր քիթ ու բերան և ներկայացված է թռիչքի պահին (թևերն ու պոչը վեր պարզած վիճակում):

Հուշկապարիկների հորինվածքը սիրված էր նաև իրանական արվեստում, և շողուն ու ոսկեփայլ բաղադրույն հախճապակու վրա շատ ենք հանդիպում: Ասկայն չի կարելի անտեսել այն տարբերությունները, որ դոյություն ունեն ֆան-

տաստիկ կերպարների դրսևորման մանրամասներում: Նախ՝ հայ վարպետների պատկերած դեմքերը հստակ են, երկարուկ, աչքերը նշաձև, խոշոր, արտահայտիչ և ընդգծված դիմադծերով: Պարսկական դեմքերին հատուկ են կլորությունը, շեղ, նեղ կտրվածքով աչքեր և մանր դիմադծեր: Միաժամանակ իրանական բոլոր հուշկապարիկների գլխարկները կլոր են, մաղերը փոված, իսկ հայկական միջավայրին բնորոշ են ճոխ թաղն ու դանդաղ մաղերը:

Տեղական արտադրության շողուն հախճապակու նմուշներում հատուկ ուշադրության է տրված անի Դվինի ալեբաստրոն կճուճը (10×22), որի շուրթը ծալված է. վիզը նեղ և կարճ, իսկ բարձր ու լայն իրանը միանգամից նեղանում է և հանդուս հարթ հտտակի վրա: Խեցին կոպիտ է, թանձր ու մոխրագույն: Իրանի մակերեսին դաշված են ուղիղ նեղ հարթակներ, որից և դոյացել են նիստավոր կողերը: Առարկան վերջնարակային եղանակով դեղադարձել են բուսական մոտիվներով (աղ. VII, 1):

Այսպիսի կճուճներ արտադրվել են թե՛ Իրանում, թե՛ Խերսոնեսում, թե՛ Հայաստանում, և թվագրությունը տատանվում է XII—XIV դդ. սահմաններում: Դվինի դատածոն միջնաբերդի -11 քառակուսու վերին շերտերից է (30 սմ խորության վրա քառակող նետասլաքի հետ) և վերաբերում է XII—XIII դդ.: Իրանից դանված օրինակները XIII դ. են⁶⁶, Ա. Յակոբսոնը ինչպես Խերսոնեսում, այնպես էլ Անիում 1893 թ. պեղումներից դանված օրինակը, որը, ցավոք, մեղ չի հասել, համարում է XIV դարի դործ⁶⁷: Հեանվարար, այս տիպի շողուն կճուճները երևան են եկել XII դ., ինչպես հաստատում են Դվինի պեղումները, բայց դործածվել են նաև XIV դ., Դվինից դուրս այլ վայրերում:

Ինքնաաիպ է համեսա դարձերով կճուճը, որն ի հայտ է եկել Դվինի 1950 թ. պեղումներից: Նրա շուրթը ծալված է, պարանոցը՝ նեղ, ունի գնդաձև իրան և նեղ օղակաձև հաասակ: Լայն իրանը դոտևորում են չորս պարզ ժապավեններ, որոնցից հիմնականը մեջաեղում տեղադրվածն է. այնաեղ մեղալիոնների մեջ եղևրված սխեմատիկ ծառերը կաղմում են մի անվերջ շղթա (աղ. VIII, 1):

⁶⁵ 2. Օրբելին տեղին է համեմատում այս թագը Գանձաարի խաչքարերից մեկի վրա հանդիպող թագուհու թագի հետ, որը նույնպես XII—XIII դդ. դործ է: Տե՛ս «Вытовые рельефы на Хаченских крестных камнях XII и XIII веков», «Избранные труды», стр. 203.

⁶⁶ SPA V, p. 644, fig. B., H. Wallis, Notes on some early persian lustrevases, London, 1885, fig. I, H. Wallis, Typical examples of persian and Oriental ceramic Art, London, 1893, vol. I, pl. IV.

⁶⁷ A. Л. Якобсон, Средневековый Херсонес, стр. 217.

- 116 -

1979/56 թասի ընկերը ներքուստ և տրտաքուստ պատած է փիրուզագուլն ջնարալի ծածկույթով, իսկ թեպետ կանսնց կերպարներն ու բուսական դարձերն արված են կարմիր, կապույա և ալվսո երանդներով։ Արաաքուստ առարկան գոտեւլորող ընդարձակ արձանագրությունը սե գույնի է։ Պատահական գյուտերով աշխարհի տարրեր թանգարաններում դտնվող նման աեխնիկայով պատրաստված թասերը պարունակում են սաուլգ թվական հիշատակություններ⁶⁹։ Ամենակարեորն այն է, որ Դվինում այս բաղմատիպ խեցեղենը ի հայա է եկել XII—XIII դդ. ուղեկցվող նյութերի հեա, հետեարար, շերադարկան արձանադրության ավալներով այդ խեցեղենը վերաբերում է XII—XIII դդ.։

Տարտկարծություններ ծագել են այդ առարկաների արաադրության վայրի շուրջը։ Գիտնականների մի մասը հակված էին մատեելու, որ այդ թասերը պատրաստվել են ռաքառապես Ռեյ քաղաքում⁷⁰։ Մետրոպոլիանի անորինությանը պատկանող երկու թասերի քննությամբ պարզվեց, որ Քաշանը նույնպես տիրապեաել է այդ տրվիստի գաղտնիքներին⁷¹։

Այոպիսով պարզվում է, որ վերջնարակային նկարադարգումով քաղմագուլն հախճապակին կերավել է Իրանի խեցեղործական երկու խոշոր կենտրոններում՝ Ռեյ, Քաշան, և Հայասաան է թափանցել առեորական հաղորդակցության միջոցով։

դ) Մուգ կորալուծի վրա շողունով նկարաւարդ հախճապակի։

XII—XIII դարերում Միջագեաքում, Իրա-

⁶⁹ Օսկար Ռաֆայելի անորինությանը պատկանող թասերից մեկն ունի հիշրայի 583/1187, իսկ Փերիշ Ուոթմանի հավաքածուի անոթներից մեկը հիշրայի 532/1186 թ., S6'a R. Etltinghausen, Imported pieces of persian pottery in London collections, „Ars Islamica“, MCMXXXV, vol. II, p. 45. Եթե ավելացենք, որ Լոնդոնի Վիկտորիա-Ալբերտ թանգարանում արժեքավոր ցուցոններից մեկի վրա արձանագրված է հիշրայի 640/1243, ապա պարզ կդառնա, որ այսպիսի առարկաների պատրաստման ստույգ ժամանակը XII—XIII դդ. են։

⁷⁰ C. Wilkinson, Iranian ceramics, Japan, 1963, fig 60. Б. А. Шелковников, Средневековая керамика Ближнего и Дальнего Востока, стр. 15.

⁷¹ Այդ թասերից մեկի վրա արձանագրված է 1186 թ. Նիսաւ-Քաշանի, իսկ վարպետի անունը Արու Ջէիդ, մյուս անոթի վրա գրված է 1187 թվականը և թեև վարպետի անունը չնշված է, բայց պահպանված է Նիզպահ Ալ-Քաշանի մականգրությունը։ S6'a E. Grube, The Art of Islamic pottery „Bulletin of Metropolitan museum of Art“ 1965 № 6, vol. XXIII, fig. 31—32, E. Grube, The world of Islam, London, 1966, p. 28.

նում, Սիրիայում, Եգիպտոսում և Հայասաանում հոշակված էր մուգ կորալուծի վրա վերջնարակային շողունով նկարադարգված հախճապակին։

Ուսումնասիրողների մի մասի կարծիքով, խեցեղործության մեջ այդ տեխնիկան սիրիական ծագում ունի⁷²։ Գեղարվեսաական խեցեղենի մասնագեաներից մեկ ուրիշը նախապատվությունը տալիս է Պարսկաստանին⁷³։

Է. Կվերֆելդը ճշարաացի նշում է, թե այս աիպի կերամիկայի հայրենիքը պիտի որոնել նաե Հայասաանում⁷⁴։

Հայասաանում այս խեցեղենի արաադրությունը դարգացավ շաա ինքնուրույն ձեով և կրեց ղուտ աղգային նկարագիր։

Բուն Հայասաանում Անին և Դվինը այդ խեցեղենն արաադրող երկու ինքնուրույն կենտրոններ էին։ Անիի համար ընորոշ են պնակների կամ թասի ձեի անոթները, որոնց խեցին համամատարար ավելի կարծր է, իսկ մոխրագուլն և մուգ կորալուծի վրա նկարադարգված են պարուրածեղարդի խիտ ցանց ու իրաաես կենդանիներ (աղ. VIIIա, 9)։ Դվինի ժողովածուն աչքի է ընկնում նկարչական այլ կատարումով։ Նոր պաակերների հորինվածքներով ու արաաքին ձեերի հարուսա բաղմագանությամբ այդ առարկաները միանգամայն առանձնանում են։

Ուսումնասիրվող նյութերը ձեռք են բերվել ամենամյա պեղումների շնորհիվ և բաղկացած են յոթ թասերից, մեկ տափաշշից, մի սկուաեղից և անթիվ բեկորներից։ Ժողովածուի ամենաշքեղ աւարկաներից մեկը՝ մեծ չափերի սկուաեղը (2158/270), ունի շեշաակի հատված շուրթ, ուղղաձիգ կողեր, որոնք միանգամից թեքվում են ու ավարտվում օղակաձե հատակով։ Հիսնական հարգարանքը փոված է անոթի ներքին մակերեսին։ Մուգ կորալուծի ֆոնի վրա ոսկեգուլն ներկով մեծ խնամքով հերթականորեն աեղադրված են մեկը մյուսին հաջորդող շորս հորիղոնական ժապավենները, որոնցից յուրաքանչյուրը արված է հաաուկ ու յուրովի լուծումով։ Առաջինը կիսաշրջաններից բաղկացած նեղ գոտին է, որին

⁷² A. Lane, Later Islamic pottery, London, 1957, էջ 15. Լեյնը Դամասկոսն է համարում հայրենիքը։ Այնտեղ գտնված անոթներից մեկը կրում է պաարաստվել է Ասադ Ալ Իսկանդանիի համար վարպետ Յուսուֆի կողմից մականգրությունը։ S6'a G. Milgeon, Nouvelles de couvertes sur la céramique de Damas, „Revue de l'Art an ciéne et moderne“, v. 44, 1925, p. 383.

⁷³ H. Wallis, Notes on ..., p. 8.

⁷⁴ Э. К. Кверфельдт, Керамика Ближнего Востока, Л., 1947, стр. 63.

հաշորդում է անվերջ կրկնվող հարցական նշաններին դոյացած շղթան:

Երկրորդ դոտին, որը եղածների մեջ ամենաճոխն է, ներկայացված է արարական քուֆի դարգադրերի ու բուսական մոտիվների յուրօրինակ հյուսվածքով: Ի վերջո, ցողունադարձի պարզունակ դոտուն հաշորդում է կոմպոզիցիոն պակերը, որը ղեռնեցնում է սկուտեղի կենտրոնական դաշտը: Այստեղ հարուստ բուսական միջավայրում պակերված է մի մեծ առյուծ՝ երախր բաց, իսկ բաշը դեպի վեր ձգված:

Թասերը թվով յոթն են, ունեն կտրված շուրթ, շեշտված թեքությամբ դեպի հատակն իջնող նուրբ պատեր ու օղակաձև հատակ: 1794/496 թասը ներքուստ պատած է պարույրների խիտ ցանցով, իսկ հիմնական կոմպոզիցիոն զույգ-դույզ դեմ դիմաց պատկերված երեակայական բարդ կենդանիներ են, որոնք ունեն ալուծի դեմքեր, բայց թռչունի մարմիններ:

Նույն ոճով են հարդարված Դվինի երկու այլ թասեր (1847/174, 1906/177): Առաջինը հարդարված է պարույրների ծածկույթով և ծալապատիկ, աշ թեք վեր պարզած ու թախծոտ արտահայտությամբ կնոջ կերպարանքով (18×5,5): Այլու թասի վրա նկարադարձված է շարժուն դիրքով մի հուշկապարիկ, որի սեռուն հայացքն ուղղված է դեպի հեռուները (18,5×6):

Դվինի արհեստանոցների արտադրանքի համար պարուրավորումը նկարչական միակ ոճը չէր: Ստեղծագործական որոնումների ընթացքում հայ արվեստագետ նկարիչներն աստիճանաբար մշակեցին նոր դարձեր ու դեղեցիկ հորինվածքով պատկերներ: Այդ իմաստով հետաքրքիր է Դվինի տեղական թանգարանում ցուցադրվող թասերից մեկը, որը, բացառությամբ հատակի, ներքուստ բաժանված է չորս մասի ու յուրաքանչյուր հատվածը լցված է համապատասխան խիտ ցանցով: Այստեղ կարեոր է շեշտել, որ դեկորատիվ նույն դարձը կրկնվում է Անիից դոտնված շողուն անոթներից մեկի վրա և, քանի որ այլ երկրների խեցեղենի նմուշներում այն չի հանդիպում, ուրեմն պետք է ենթադրել, որ այն միայն տեղական տարածում դոտած դարձերից մեկն է: Այս հավաքածուն ամբողջացնում են օտարամուտ երկու անոթներ, որոնք ղարձամոտիվներով ու նկարչական ձևավորումով տարբերվում են տեղական առարկաներից: Առաջին թասը ներքուստ բաժանված է բուսական դարձերով լցված մի քանի հատվածների: Հատակին կիսաշրջաններից դոյացած երկդափակ շրջանակի մեջ հակադեմ պատկերված

են ծալապատիկ, մոնղոլատիպ դիմադծերով երեք տիկնայք, որոնք կրում են խոյտավոր զգեստներ: 1939 թ. պեղումներից ի հայտ եկած տափաշիշը (1641/58, բարձր. 19 սմ) երկու կողմերից ունի սկավառակի ձև, իսկ կենտրոնում՝ մի ուռուցիկ ելուստ: Պարանոցը նեղ է, քիչ բարձր և ունի երկու ելուստավոր կանթեր: Անոթի իրանը դարձարված է դազանավաղքի մի դեղեցիկ անսարանով (աղ. VIII, նկ. 3):

Վերջին երկու առարկաներն էլ իրանական են, քանի որ բնութագրված բոլոր դարձերը անթիվ ղուղահեռներ ունեն իրանի շողուն խեցեղենի նմուշներում:

Առյուծ խեցեղենի շրջանառության ժամանակն առ այսօր համարվել է XIII—XIV դդ., նկատի առնելով սիրիական նմուշները, որոնք XIV դ. են վերադրում, երբեմն էլ XIII դ.: Դվինի գյուտերը հնարավորություն են ընձեռում ճշտումներ մտցնելու այս թվագրության մեջ: Այստեղ նյութը դոտնվել է XII—XIII դդ. համալիրներում:

Բ. Ա. Շելկովնիկովը իր վաղ շրջանի հոգվածներից մեկում⁷⁶, ելնելով դարձերի մանրամասն վերլուծությունից, հանդել է այն հետեվության, որ դրանք XI դ. դործեր են: Ավելի ուշ, Անիի նյութերը մշակելիս նա կարողացավ ըստ հայտնաբերման հանգամանքների ճշտել այդ խեցեղենի թվագրությունը, այն է՝ XII—XIII դդ.⁷⁶:

Այս հանգամանքները թույլ են աալիս եղրակացնել, որ Հայաստանում և Սիրիայում կորալտի ու ոսկեդույն շողունի համադրությամբ հախճապակին ծագել է XII դ. և հարաանել մինչև XIV դ., իսկ իրանում՝ ընդհուպ մինչև XVII դ.:

VIII խումբ.—Ենթաշնաբուկային նկարազարդումով հախճապակի:

Մերձավոր արեւելի երկրների խեցեղործության բնագավառում XII—XIII դդ. շարունակվեց ենթաշնաբուկային նկարադարձումով հախճապակու արտադրությունը: Այս խեցեղենի լայն տարածումը կապված է տեխնիկական պարզ հնարանքի և աշխատաար պրոցեսների սակավության հետ:

Ուսումնասիրվող ժամանակահատվածի՝ Հայաստանի XII—XIII դդ. այդ եղանակով կերտված հախճապակի խեցեղենը կարելի է տեսակավորել երկու ենթախմբում:

⁷⁶ Б. А. Шелковников, Керамика и стекло из раскопок города Двина, стр. 73.

⁷⁶ Նույնի, Поливная керамика из раскопок города Апи, стр. 62.

ա) կոթալաի լուծույթով նկարագուրված և թափանցիկ ջնարակով պատած հախճապակի:

Այս եղանակով հարդարված խեցեղենը Դվինում և Անիում հանդիպում է ամբողջական անոթների ձևով և բեկորներով: Հնագիտական դրականությամբ մեջ այս կերամիկան վերագրվում է XII—XIII, երբեմն էլ XIV դարերին և արտադրության վայրը համարվում է Իրանը⁷⁶ կամ Աիրիան⁷⁷:

Հայաստանում արտադրվել է սև և կապույտ ենթաշնարակային նկարազարդումով բարձրորակ հախճապակի, որը սիրիական ու իրանական խեցեղենից զանազանվում էր մի շարք առանձնահատկություններով:

Նախ՝ անոթների ձևերը (թասեր, ափսե) շատ ընդունակ են տեղական ճաշակին: Աիրիական օրինակները հայտնի են մեծ չափերի կճուճներով, իսկ իրանականներն էլ՝ բարձր պատվանդանի վրա հենված ալյուզան քրեղաններով:

Հայկական անոթների խեցին սպիտակավուն է ու փափուկ. իրանական և սիրիական անոթների խեցին Արտ. Լեյնի դիագնոստիկամբ մոխրադույն է ու կարծր:

Վերջին ականառու տարրերությունը նշմարվում է առարկաների նկարչական հարդարման մանրամասներում. հայկական անոթներին հատկանշական ֆոնը ռեալիստական դրսևորում ունի, անշափ ապավորիչ է, ճոխ և շքեղորեն ծածկում է ողջ առարկայի մակերեսը: Իրանական խեցեղենի վրա վերարտադրված են ոճավորված բուսական սխեմատիկ դարձեր, իսկ միադույն ֆոնը առավել շեշտված է: Սիրիական առարկաներին ընդունակ են հստակ և մեծ խնամքով արված երկրաչափական մոտիվներ: Հիշյալ զարդերի համեմատական վերլուծությունը խոսում է XI—XIII դդ. այդ խեցեղենի արտադրության երեք խոշոր կենտրոնների ստեղծագործական մասին՝ սիրիական, իրանական, հայկական (Դվին):

1951 թ. Դվինից դոնվել է մի թաս, որի ֆոնը ներկայացված է սև ներկով դժգոհված մանր շիվերի, կլոր և երկարարկ ափսեների ու ձևավոր ցողունների առաջ ծածկույթով: Այդ ֆոնի վրա պակերված են երկու թռչուններ, մեկը՝ ռեալիստական, իսկ մյուսը՝ երեսակայական

բնույթի մի հուշկապարիկ. վերջինս պատկերված է խաղաղ ու զուսպ դիրքով (աղ. VIIա, 5):

Հուշկապարիկի մաղբի հարդարանքը, դիմադժերն ու պոչի դրսևորման եղանակը տարրեր է հայկական հուշկապարիկներից և առավելագույն պատկերում XII—XIII դդ. իրանական շողուն անոթների վրա վերարտադրված պատկերներին (դեմքը կլոր, մոնղոլատիպ շեղ տղեր, փոքր քիթ ու բերան), բայց, անշուշտ, իրանական չէ: Նախ՝ թասի ֆոնը ներկայացնող բուսական զարդերն ունեն ընդհանրական նկարազարդ (նման զարդերը ընդունող են նաև ջնարակած խեցեղենին), իսկ առարկայի արաքին ձևը և խեցին, որը փուխ է ու ւպիտակ, անառակույս, ընդունող է Դվինի խեցեղործական արհեստանոցներին:

Այս խմբի խեցեղենի անդուգական նմուշներից պիտի համարել Դվինից գտնված ծանծաղ ափսեն, որն ունի ուղիղ շուրթ և հարթ հատակ: Ներքուստ սև ներկով անոթի հասակին դժգոհված է մի շրջագիծ, որից դեպի շուրթը հավասարապես ձգվող երկուական դժերն առաջացնում են հավասարաթե խաչ: Այդ խաչի թեքերի միջև ստեղծված աղաա առաջնությունները լցված են խիա ափսեներով ծանրաբեռնված, փաթեամ արնկներով: Ներկայացված պատկերի ողջ կոմպոզիցիան՝ բուսական ու երկրաչափական, մեկը մյուսին լրացնող դեղեցիկ համագործություն է, դերծ ավելորդ մանրամասներից ու ծանրաբեռնումից (նկ. 3): Սա աեղացի նկարիչ վարպետի դեղարվեստական բարձր ճաշակի մասին է վկայում: Վերջին թասը ամբողջական է (1913/17, 7X7,5) և հարդարված է մի քանի դեղեցիկ դոտիներով: Շուրթը շրջողորում է կիսաշրջաններից գոյացած շղթան: Մյուս դոտիներում խառցված են ուղիղ և թեք դժեր, բուսական և ալյաղան դարձեր, որոնք դժգոհված են անփութորեն, բայց ամբողջությամբ վերցրած կադմում են պակերի ապավորիչ ֆոնը: Կենտրոնն զրադեցնում է մի մեծ թռչուն՝ թերես սագ, որն առնված է երիզափակ շրջանակի մեջ: Այսանդ աներկրա է մի իրողություն՝ ընդհանուր պտակերը նկարչական մանրամասներով և կաարման ոճով որոշակիորեն ադերսվում է առաջին թասի հետ, հետեարար ենթադրելի է, որ երկուսն էլ կարող են լինել միևնույն վարպետի վրձնի արդասիքը: Շքեղ է 2121/104 անոթը: Այն ունի քրեղանի ափս, օժաղված է ուղիղ կտրված շուրթով, իսկ լայն իրանն աաաիճանարար նեղանալով հանդում է օղակաճե հասակի վրա: Ներքուստ կորալաի մեղմ ու մուգ դույներով արված են աարեր շաիերով միմյանց չը-

⁷⁶ R. Ettinghausen, Evidence for..., p. 60—66. pl. XXXI, XXXII, SPA II, p. 747, 748, Catalogue of fine..., fig. 33.

⁷⁷ E. Grube. The world..., fig. 30, R. Koechlin. G. Milgeon, Art musulman, Paris, 1956, fig. 17, A. Lane, Later Islamic... p. 17.

կրկնող մի քանի գոտիներ: Ժապավեններից մեկը պարունակում է արարաառ. ընդարձակ մի արձանագրություն: Գեղեցիկ է հառակին պաակերված ձկների աեսարանը: Վերջիններս ներկայացված են դինամիկ շարժման, լողի միջոցին: Հնում այս կոմպոզիցիան խորհրդանշում էր դիշերվա ու ցերեկվա սահմանադաաումը՝ ձկները իմաստավորում են ծովը, ուր երեկոյան մայր է մանում արերը: Թերես սա արադիցիոն մոաիվի կրկնությունն է այս պարադայում, և նկարիչն աոանց խորամուխ լինելու բովանդակության մեջ, վերարադրել է այն: Այս կոմպոզիցիան լայն տարածում ուներ իրանական ու սիրիական մեաաղամշակության և խեցեղենի բնադավաոներում: այն թվադրվում է XII—XIII դդ.⁷⁹ (ադ. VIIIա, 7):

Նշածս աեսակի աոարկաներն սկզբնապես կերավել են Դվինում XII—XIII դդ. (Դվինում այդ նյութերն ի հայա են եկել XII—XIII դդ. ուղեկցվող իրերի հեա), բայց քաղաքի անկումից հեաո Հայասաանում XIII—XIV դդ. այդ խեցեղենի արաադրությունը չսահմանափակվեց, այլ, բնգհակաոակը, ապրեց դարգացման մի նոր փուլ՝ նոր դարդերով և արաաքին ձեերով: Դա բխում էր օաար նվաճողների (մոնղոլների) ճաշակին հարմարվելու անհրաժեշաությունից:

Ուսումնասիրվող խմրում ձեավորումով աչքի են ընկնում այն անոթները, որոնց մակերեսին կորալտի ջնաըակով դծադրվել են ուղղահայաց ղուլեր և ապա ներկվել թափանցիկ ջնաըակի լուծույթով: Այս եղանակով անոթներն արաաքուսա նկարադարդվել են մեկընդմեջ դասավորված ըսպիաակ ու կապույա ներդաշնակ շերաերի հաջորդականությամբ: Դվինում և Անիում գանվել են մեծ մասամբ ուղիղ շեշաակի կարված լայն շուրթով քրեղանների բեկորներ, որոնց մերձակա դուդահեոները աուկա են Կուխեթի Ռոաթավիում⁸⁰, իրանում⁸¹ (ադ. VIIIա, 8):

Վարպեաորեն կերաված այս անոթի ձեր լրացնում է սպիաակ ու կապույա ջնարակի երփներանդների ներդաշնակ համադրությունը. դեղավեեսաական խեցեղենի կաաարյալ մի սաեղծադործություն է 2450/1 (11×4,5) սափորիկը (ադ. VIIIա, 6):

Միջնադարյան խեցեղեն մշակույթի մի խումր

⁷⁹ R. Ettinghausen, The wade cup in the Cleveland museum of Art. Its origin and decorations, «Ars orientalis», II, 1957, fig. R, pl. 13, 39, 40.

⁸⁰ Ն. Ֆ. Մամայաշվիլի, նշվ., աշխ., ադ. IV, նկ. 2:

⁸¹ C. Wilkinson, նշվ. աշխ., նկ. 49:

ուսումնասիրողներ նման անոթները վերագրում են Քաշանին⁸², իսկ մյուսները՝ Ջուրշան կամ Սուլթանարադ քաղաքներին⁸³, Այս հարցը աակավին լուսաբանության կարոա է, բայց ներկայումս կարելի է աել, որ այդ խեցեղենը Դվինում գուրս է եկել սաորին բերդի -22-ն -21-ի -26-ց և -25-ի քաոակուսիներից էլդուգյան դրամների և XII—XIII դդ. բնորոշ ջնարակած խեցեղենի հեա, հեաեսարար պիաի վերագրենք այդ ժամանակներին: Բուսաեան գադեբով և աբաաագրությունեերով հարգարված բագմագույն խեցեղեն:

Դվինի 1950 թ. պեղումներից գանված թասը պաականում է այն աոարկաների թվին, ուր անոթի արաաքին ձեավորման նրրությունը, հարուսա դարդերը և բաղում դույների ներդաշնակությունը դուդակցված են (1907/19, ար. 21 սմ): Անոթը բարձր օղակաձե հաաակի վրա հենված, դեպի շուրթն աաաիճանարար լայնացող նուրր կողերով մի թաս է. որը նկարադարդված է մուգ կանաչ երանգով և կորալտի երփներանգ գույնեերով: Ներքուսա հարդարանքն իրենից ներկայացնում է շաա բարդ ու խճողված մի կոմպոզիցիա: Հաաակից գեսի վեր սփռված և աաաիճանարար լայնացող չորս ճաոագայթներում նշմարվում են արաբական արձանագրություններ (ադ. VIIIա, 10): Շուրթի եզրը չորս սանաիմեար լայնությամբ ջրջափակված է քուֆի գրչության աաոերի ու բուսական դարդերի մի հյուսածո ժապավենով: Հաաակի ճաոագայթների միջե ընկած աարածությունն դրաղեցնում են սուր ծայրերով ավարավող բարձրացողուն եոաաերե և հնդաաերե թփերը: Վերջին մոաիվը մեկընդմեջ դոաեորում է նաե թասի արաաքին կողմը (ադ. IX, 4): Անոթը վերջում պաաել են սպիաակ թափանցիկ ջնարակով: Աոհասարակ նման խեցեղենը վերագրում են իրանին⁸⁴, իսկ ժամանակը որոշում են անոթները հարդարող արձանագրություններով, որոնք բովանդակում են սաույգ աարեթվեր⁸⁵:

⁸² A. Lane, նշվ. աշխ., fig. 57, C. Wilkinson, նշվ. աշխ., fig. 49.

⁸³ M. Bahrami, Gurgan falences, Le Calre, 1949, pl. XIII.

⁸⁴ A. Lane, նշվ. աշխ., նկ. 59, Catalogue of fine..., fig. 99, R. Hobson, նշվ. աշխ. pl. XV, R. Ettinghausen, նշվ. աշխ., pl. XXXII.

⁸⁵ Կամաարական Բելի հավաքածուի անոթներից մեկը կրում է հիշրայի 601/1204 թ. տեա SPA v, էշ 734, նկ. A: Նույն աիպի մեկ այլ անոթ հիշրայի 607/1211 թվականով պահվում է Սաոհհուլի ազգային թանգարանում, նույնը, էշ 735, նկ. B:

IX խումբ.—Չինական սելադոններ

Չինական սելադոնը լայն տարածում ունենր նաև XII—XIII դդ. Հայաստանի սիջնադարյան հուշարձաններից գտնված սելադոնի անցորդների սակավ են, բայց կարևոր են ժամանակի մշակութի դարգացման աստիճանի ու տեղական վերնախավի ճաշակի մասին ընդհանուր դադափար կադմելու համար⁸⁰:

Հայաստանում, ինչպես IX—X դդ., այնպես էլ XII—XIII դդ. ավյալ ժամանակահատվածում սելադոնների գործածության հիմնական միջավայրը Անին էր (Դվինում և Անրերդում մեկական աննշան բեկորներ կան):

Արժեքավոր է Անիից գտնված մեծ ափսեի բեկորը (123/764), որի խեցին մոխրագույն ելանդ ունի, թանձր կանաչավուն ջնարակը հարթ է, իսկ հատակին էլ նշմարվում է կարմիր օղակաձև շրջանակ: Գեղեցիկ է ներքուստ առարկան չարդարող պատկերը. նուր Ժողկներով ամփոփված փունջը և՛ ճոխ է. և՛ միաժամանակ զրաղեցնում է անոթի մակերեսի սոսկ աննշան տարածությունը (աղ. IXա, 9): Բուսական տյո յուրօրինակ զարդն ստանալու նպատակով անոթը պատրաստող վարպետը կիրառել է դրոշմելու հնարը, որովհետև սյգ կերպ պատկերն սաացվել է ուռուցիկ:

Կարևորն այն է. որ նմանօրինակ մի ափսե միջինասիական պեղումներից ի հայտ է եկել այնպիսի անդանքում, որը Ա. Բեռնշտամի կարծիքով, XII—XIII դդ. բնակեցված էր չինացի եկվորներով⁸¹: Այս պարագան հիմք ունենալով, Անիից գտնված ափսեին հար և նման անոթը նա թվողում է XII—XIII դդ.: Ուշադրավ է Անիի պեղումներից ելած լայն պարանոցով, ուռուցիկ իրանով կճուճի մի մասը (123/751, 20×12), որի հիմնական պարզաբանքը անոթի շուրջը կանոնավոր տեղադրված և վերից վար ձգվող ուղղահայաց մասնիկներն են: Որակական հսկանքները, այս կճուճը զգալիորեն ղիջում է վերը բնութագրված սիսեին. նախ ջնարակը թափանցիկ է

ամենուրեք նկատվում են նրա անհարթությունները, տեղ-տեղ նույնիսկ ճաքեր կան, իսկ պարանոցի օղակը ներկված է կարմիր ներկով (աղ. IX, 1):

Անադոնի տասնմեկ այլ փոքր կտորները նույնպես վերագրում ենք XII—XIII դդ., քանի որ դրանք հիշյալ կճուճի բեկորի հետ Անիում ի հայտ են եկել այնպիսի շինությունների ավերակներում, որոնք XII դ. վաղ շեն թվագրվում:

Անրերդի սելադոնի աննշան մնացորդները Հ. Օրբելու և Տ. Իդմայլովայի կողմից վերագրվում են XII—XIII դդ., երբ Մերձավոր արևելքի երկրների հետ առևտրական հարաբերությունները աշխույժ բնույթ էին կրում⁸²:

Այս բարձրորակ խեցեղենն, ինչպես կտեսնենք, Հայաստան էր ներմուծվում նաև մոնղոլական տիրապետության ժամանակ, որի ապացույցն են Գառնիում հայտնաբերված սելադոնի ութ արժեքավոր բեկորները:

Հայ ժողովրդի պատմության կարևոր էտալներից մեկի XII—XIII դարերի խեցեղեն մշակութի ստանալու փուլումը վեր հանեց հեռավալ կարևոր առանձնահատկությունները.

ա) Արհեստային արտադրության այդ կարևոր բնագավառը, XII—XIII դդ. նախորդ շրջանների համեմատ, հասավ բարձր կատարելության, և խեցեղործների համար սկսված ստեղծագործական որոնումների նոր շրջանը պսակվեց մեծ հաջողությամբ: Հայկական հնավայրերից ձեռք բերված հախճապակյա նյութերն առատ են: Առարկաները գեղադարձող հմուտ խեցեղործները երկրաչափական ու բուսական զարգերը ներկայացնելու նորանոր լուծումներ են հնարում: Նրանք ավելի հաճախ են անդրադառնում ժողովրդական բանահյուսության ավանդույթներին և նրանցում արացուցված հրաշապատում կերպարներին:

2) Մեծ փոփոխություններ են կրում անոթների ձևերը, որոնց մի մասը թեև պահպանողական էին (խոսքը թասերին է վերաբերում), բայց նոր էին գավաթները, սափորները, կճուճները, փարչերը, ձիթաճրագները և այլն:

3) Հախճապակե անոթների որոշ տեսակների առատությունը վկայում է. որ Դվինում և Անիում գոյություն ունեւ այդ խեցեղենի ծավալուն արտադրությունը և առաջնությունը պատկանում էր Դվին քաղաքին, որը նախորդ դարերից եկած հա-

⁸⁰ Г. Г. Стратанович, Китайская чаша из урочища Большой Дурал, СА XV, стр. 302. Մասնագետները ուսումնասիրությունը պարզել է, որ XIII—XIV դարերում սելադոնները որոշակի բնութագիր ունեին: Թեև պատրաստման հնարները, որոնցով արվում էին զարդերը, մնալուն էին (զծադրության ու դրոշմելու եղանակը), բայց այժմ արդեն հատակի օղի շուրջը սովորաբար, նկարվում էին կարմիր ներկով, որով և զանազանվում էր թե՛ վաղ և թե՛ ուշ սելադոններից:

⁸¹ А. Н. Бернштам, Фрагмент селадонного блюда с китайской надписью, КСИИМК, XVII, стр. 12.

⁸² Տ. Ա. Իդմայլովա. նշվ. աշխ., էջ 191, Դ. Օրբելու, Баян и скоморох XII века, «Избранные труды», стр. 321.

րուստ փորձ ու ավանդույթ ունենր: XI դ. II կեսից Անին Հայաստանի մայրաքաղաքը դարձավ, Դվինի ընակչության մի մասը հավանարար փոխադրվեց այնտեղ: Տեղափոխվածների թվում եղել են նաև արհեստավորներ: Դվինի հախճապական ընդունակ զարդերը, դրեթե անփոփոխ, վերարտադրվել են Անիի խեցեղենի վրա: Բնակչության կազմով Անին, գրեթե զուգահեռակա էր, մինչդեռ Դվինում մեծ էր և մահմեդական տարրը: Վերջիններս վաղ շրջանից թափանցելով Հայաստանի մայրաքաղաքը, ամուր հիմքեր էին դրել ու հարմարվել այդ միջավայրին: Հետևաբար, պատահական չէ, որ ներմուծած առարկաներից բացի, առատությամբ հանդիպում են անհայտն արտադրանքի շատ առարկաներ, որոնք ոչ հայկական ոճի ու ճաշակի զարդեր են կրում:

Ընդունելով և արձագանքելով Մերձավոր արևելքի հայտնի տեխնոլոգիական նորություններին և գեղարվեստական ձևավորումներին, Դվինի վարպետները ստեղծագործորեն կիրառեցին այդ բոլոր նվաճումները: Նրանք շուտափույթ կերպով ընկալում էին այն ամեն լավը, որն օտարումուտ էր, բայց միաժամանակ հարազատ էին մնում հայկական մշակույթի ավանդույթներին: Հայկական նկարադիր ունեցող զարդերը և անոթները կերակրում հնարները ընդունվեցին և հարևան անդրկովկասյան ժողովուրդների կողմից: Այսպես, վերադիր զարդերով անոթների ու ծակոտկեն թասերի ընդօրինակությունը Վրաստանում (Դմա-նիք), Ադրբեջանում (Գյուլիստան) դրա լավագույն ապացույցն է:

4) Հախճապակե անոթների վրա հանդիպող գործերը, շատ դեպքերում, նույնությամբ վերարտադրվում էին նաև ջնարակած խեցեղենի վրա: Եվ եթե Դվինում այսօր չենք հայտնաբերել հախճապակե խեցեղեն արտադրող մասնագիտացված արհեստանոց, պատճառը թերևս այն էր, որ ջնարակած կերամիկան պատրաստվում էր միևնույն արհեստանոցում, իհարկե, տեխնոլոգիական այլ պայմաններում:

5) XII—XIII դդ. նախորդ դարաշրջանների համեմատ մեծ առաջադիմություն եղավ հախճապակե անոթների սլաքաբաժան հնարների մեջ: Առաջացան անոթները զարդարելու նորանոր եղանակներ՝ փորագրությունը, դաշելու հնարը, վերադիր զարդերով անոթը պատելու եղանակը և այլն: Մետաղային օքսիդների տարրեր ևրանգներով նորանոր համադրություններ էին ստեղծում, որոնք անոթներին արտակարգ զեղեցկություն էին հաղորդում: Լայն ասածում էին ստացել վերջնարակային, ենթաջնարակային նկարազարդումները:

6) Ներմուծված խեցեղենի տեսակների վերլուծությունը կրկին անգամ հաստատեց մեծավաստակ գիտնականներ Հ. Օրբելու և Հ. Մանանդյանի ասածները առաջ հայանած այն ճշմարտացի տեսակետը, թե Հայաստանի անտեսական ու առևտրական կյանքն զգալիորեն առնչվում էր մուսուլմանական Արևելքի երկրների, մասնավորապես Իրանի հետ: Ինչպես երևում է. վերջինիս միջոցով էլ հաղորդակից էր նաև Զինաստանին: